

Seria: PRACE MIGRACYJNE, nr 9

**Migracje powrotne na
Górny Śląsk
z socjologicznej
perspektywy**

K. Heffner

T. Sołdra-Gwiżdż

Lipiec 1997

Ośrodek Badań nad Migracjami
Instytut Studiów Społecznych UW
Stawki 5/7
00-183 Warszawa
Tel: 48+22+8315153
Fax: 48+22+8314933
Internet: ISSINFO@SAMBA.ISS.UW.EDU.PL

Seria: PRACE MIGRACYJNE, nr 9

MIGRACJE POWROTNE NA GÓRNY ŚLĄSK Z SOCJOLOGICZNEJ PERSPEKTYWY

**Krystian Heffner
Teresa Soldra-Gwizdź**

Spis treści

1. Wprowadzenie.....	4
2. Imigracja w województwach opolskim i katowickim w latach dziewięćdziesiątych.....	6
3. Typologia grup imigrantów na Górnym Śląsku.....	6
4. Badania w środowisku migrantów z Niemiec na Górnym Śląsku.....	10
5. Terytorialne związki i zachowania przestrzenne respondentów - reemigrantów.....	12
6. Migracje powrotne na Górny Śląsk z socjologicznej perspektywy.....	15
6.1 Uwagi wprowadzające.....	15
6.2 Kategorie analityczne dla analizy procesów reemigracyjnych.....	16
6.3. Metoda badań i analizy zebranego materiału.....	20
6.4 Charakterystyka zebranego materiału empirycznego.....	20
7. Wyniki badań.....	21
7.1 Cechy demograficzno-społeczne respondentów.....	21
7.2. Sytuacja społeczna respondentów w Polsce przed emigracją.....	26
7.3. Status materialny rodziny przed emigracją.....	28
7.4 Motywacje decyzji emigracyjnych w relacjach respondentów.....	29
7.5. Oczekiwania wobec Niemiec.....	31
7.6. Sytuacja społeczna w kraju osiedlenia.....	32
7.7. Społeczeństwo niemieckie w świadomości reemigrantów.....	34
7.8. Motywacje powrotu do Polski.....	35
7.9. Sytuacja społeczna respondenta i jego rodziny po powrocie do Polski.....	37
8. Typologia postaw reemigracyjnych.....	38
9. Migracje powrotne jako zjawisko socjologiczne.....	39
10. Wnioski.....	40
Bibliografia.....	43

Badanie przeprowadzono w ramach projektu badawczego zamawianego Komitetu Badań Naukowych: "Imigranci: przyczyny napływu, cechy demograficzno-społeczne, funkcjonowanie w społeczeństwie polskim" (PBZ-042-05), na zamówienie Biura ds. Migracji i Uchodźstwa MSW.

1. Wprowadzenie¹

Województwa opolskie i katowickie, położone w znacznej części na historycznym Górnym Śląsku, są regionami o najsilniejszym w Polsce zaangażowaniu ludności w procesy migracji zewnętrznych. Skłonność mieszkańców Górnego Śląska do emigracji oraz zdarzające się coraz częściej powroty emigrantów są niewątpliwie uwarunkowane historycznie i politycznie. Wiążą się zarówno ze skomplikowaną sytuacją polityczno-gospodarczą i formalno-prawną autochtonicznej ludności Górnego Śląska w okresie funkcjonowania Polski Ludowej, jak i ze szczególnym stosunkiem Republiki Federalnej Niemiec do dawnych mieszkańców Niemiec oraz ich potomków. Procesy migracyjne mają także związek z narastaniem poczucia odrębności etnicznej części mieszkańców Górnego Śląska, jak i z tempem procesów integracyjnych. Trzeba także pamiętać o istotnym znaczeniu czynnika różnicy poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego Polski i RFN, która w okresie 40. powojennych lat stale powiększała się. Po wejściu Polski w fazę transformacji ustrojowej, wymienione uwarunkowania procesów migracyjnych nabrały nowego znaczenia, oddziaływanie niektórych czynników zmniejszyło się, innych zmieniło, pojawiły się nowe impulsy (np. powstanie i oficjalne uznanie ruchów mniejszości niemieckiej, możliwość nabywania podwójnego obywatelstwa itd.) które wpływają na jakościowy i przede wszystkim ilościowy wymiar migracji zewnętrznych z Górnego Śląska.

Oba województwa są silnie zurbanizowane, jednak woj. katowickie wyraźnie wyróżnia się w kraju pod tym względem (ponad 90% ludności miejskiej). Cechą charakterystyczną woj. opolskiego jest bardzo wysoki wskaźnik urbanizacji wsi, przy relatywnie niższym ogólnym wskaźniku urbanizacji (ponad 60% ludności miejskiej, zob. np. *Heffner 1994*). Rolniczy charakter w znacznym stopniu zachowały zachodnie i południowe obszary woj. opolskiego, a także ziemia raciborska. Woj. katowickie jest największym pod względem liczby ludności regionem w kraju i liczy około 3,9 mln mieszkańców (1996). W woj. opolskim, które również należy do grupy 10 najludniejszych regionów Polski (1,0 mln mieszkańców), ośrodki miejskie są mniejsze i stosunkowo równomiernie rozmieszczone.

Ludność zamieszkująca obecnie oba regiony jest bardzo silnie zróżnicowana pod względem pochodzenia terytorialnego, "zasiedziałości" oraz subiektywnych i obiektywnych odczuć etnicznych (zob. np. *Błasiak-Waławik, Błasiak, Nawrocki 1990; Dilemmas... 1993*).

W okresie 1950-1990 obszar Górnego Śląska stał się terenem bardzo silnych wewnętrznych ruchów ludnościowych, wywołanych przede wszystkim ich intensywnym uprzemysławianiem i rozwojem gospodarczym. W tym czasie był to główny obszar emigracji z Polski, przede wszystkim do RFN. Cechował się stale ujemnym saldem migracji zewnętrznych. Dodatkowo, bardzo liczna jest grupa osób przebywających w Niemczech, często dłużej niż 10 lat, która wyjechała z Polski (szczególnie z obu omawianych województw) w *celach turystycznych* i przyjęła obywatelstwo niemieckie, nie rezygnując oficjalnie z obywatelstwa polskiego. Można oceniać, że w latach 70. i 80. liczba emigrantów *turystycznych* z Górnego Śląska (w tym z woj. opolskiego i katowickiego) łącznie przekroczyła 300 tys. osób.

¹ Tą część raportu napisał Krystian Heffner.

Tabela 1. Szacunek liczby ludności autochtonicznej i mniejszości niemieckiej w woj. opolskim i katowickim (1977-1992)

Województwo	Ludność	Liczba mieszkańców		Szacunek liczby ludności autochtonicznej		Udział liczby ludności autochtonicznej		Szacunek liczby członków mniejszości niemieckiej		Udział mniejszości niemieckiej w liczbie ludności autochtonicznej
		1977	1992	1977	1992	1977	1992	1992		1992
		w tys. osób		w tys. osób		w %		w tys. osób	w %	w %
Katowice	Ogółem	3440	4009	342	236	9,9	5,9	185	4,6	80,0
	miejska	2950	3494	218	142	7,4	4,1	99	2,8	70,0
	wiejska	490	515	124	94	25,3	18,3	86	16,7	92,0
Opole	Ogółem	970	1019	365	318	37,6	31,2	273	26,8	85,8
	miejska	470	537	110	85	23,3	15,9	58	10,9	65,5
	wiejska	500	482	255	233	51,1	47,4	215	43,6	91,2
Górny Śląsk	Ogółem	4410	5028	707	554	16,0	11,0	458	9,1	82,7
	miejska	3420	4031	328	227	9,6	5,6	157	3,9	69,2
	wiejska	990	997	379	327	38,3	32,8	301	30,2	92,0

Źródło: Oprac. K. Heffner na podst. m.in. *Heffner 1991* i *Rauziński 1993*.

2. Imigracja w województwach opolskim i katowickim w latach dziewięćdziesiątych

Imigracja stała, o wymiarze istotnym z punktu widzenia demograficznego, zaczęła odgrywać rolę po 1988 roku. Statystyka wskazuje, że w badanym okresie przybyło do regionu z zagranicy 1045 osób (ponad 90 % z RFN), z tego w latach 1992-1994 ponad 600 osób. Gros stałych imigrantów znalazło pracę na terenie woj. opolskiego i katowickiego.

Stwierdzono, że w regionie opolskim i katowickim procesy imigracyjne są dodatnio i istotnie skorelowane z odpływem migracyjnym za granicę. Jednak związek ten jest słabszy w regionie katowickim niż w opolskim, co można najprawdopodobniej wyjaśnić znacznie bardziej skomplikowanym składem ludnościowym (jeśli chodzi o pochodzenie terytorialne).

Generalnie można uogólnić te spostrzeżenia stwierdzając, że te miasta i gminy, z których ludność wyjeżdżała za granicę, są na Górnym Śląsku zasadniczo również ośrodkami imigracyjnymi. Powracający lokują się więc w tych samych miejscowościach lub w pobliżu tych samych miejscowości, z których kiedyś wyjeżdżali. Przewaga migracji powrotnych kierujących się do miast woj. opolskiego i katowickiego może świadczyć o silnych preferencjach regionalnych, ale umotywowanych lepszymi warunkami infrastrukturalnymi i mieszkaniowymi, łatwiejszymi (ciągle) kontaktami międzynarodowymi i zmianą warunków społecznych w ośrodkach miejskich obu regionów.

3. Typologia grup imigrantów na Górnym Śląsku

Z danych ilościowych wynika, że imigracja do woj. opolskiego i katowickiego nie jest - w wymiarze ilościowym i w stosunku do innych procesów ludnościowych - zbyt duża. Utrudnione jest tym samym grupowanie charakterystycznych typów imigracji na Górny Śląsk. Równocześnie trzeba pamiętać, że statystyki oficjalne nie obejmują stosunkowo licznych powrotów osób, które po kilku lub nawet po kilkunastu latach pobytu w RFN lub innym kraju Europy Zachodniej, najczęściej już jak obywatele tych państw (często zachowując obywatelstwo kraju emigracji), wracają na teren Polski - w tym do regionu opolskiego i katowickiego.

Ze względu na typowe dla Górnego Śląska (woj. katowickiego i opolskiego) powiązanie pomiędzy procesami emigracji i imigracji, przytłaczająca większość przyjeżdżających to osoby, które bądź wcześniej mieszkały na terenie Polski (reemigranci), bądź mają bliskie i bezpośrednie powiązania rodzinne, szczególnie w tej części kraju. Są także osoby, stosunkowo liczne, które przyjeżdżają na Śląsk jako potomkowie dawnych mieszkańców tego regionu, by tu pracować lub prowadzić działalność o charakterze gospodarczym. Pewne znaczenie ilościowe posiadają także osoby powracające na Górny Śląsk w wieku emerytalnym by tu, w kraju dzieciństwa lub młodości spędzić resztę życia (Typ 1). Obie ostatnie kategorie mogą mieć obywatelstwo polskie, jednak wydaje się, że częściej występuje tu zezwolenie na pobyt i pracę w Polsce. Stąd też typologia przyjazdów na Górny Śląsk bardziej szczegółowo rozdziela imigrantów z Niemiec na charakterystyczne grupy typologiczne (zob. tab. 3 i 4).

Wreszcie, szczególnie w woj. katowickim, ale także w Opolu i Kędzierzynie-Koźlu, istnieje grupa imigrantów pochodzących spoza strefy niemieckojęzycznej. Są to przede wszystkim Polacy - przesiedleńcy z obszaru byłego ZSRR, głównie z Kazachstanu, Rosji i Białorusi (Typ 6). Są tu także osoby pochodzące głównie z Rosji, Ukrainy i Białorusi, które posiadają prawo do pracy i stałego pobytu w Polsce (Typ 7).

Marginalną grupę stanowią osoby pochodzące z krajów Trzeciego Świata (Wietnam, Indie, Bangladesz, Sri Lanka, kraje arabskie itp.) i Chin, a prawie zupełnie nie ma imigrantów z tej grupy na Opolszczyźnie (Typ 8).

Tabela 2. Migracje zewnętrzne w woj. opolskim i katowickim (1988-1994) [w tys. osób]

Rok	Opole									Katowice								
	Razem			Typ gmin						Razem			Typ gmin					
				miejskie			wiejskie						miejskie			wiejskie		
	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo	Nap- ływ	Odp- ływ	Saldo
1988	0,1	8,5	-8,4	0,1	3,6	-3,5	0,0	4,9	-4,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1989	0,1	6,0	-5,9	0,1	3,2	-3,1	0,0	2,8	-2,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1990	0,1	2,1	-2,0	0,1	0,9	-0,8	0,0	1,2	-1,2	0,2	3,3	-3,1	0,2	3,1	-2,9	0,0	0,2	-0,2
1991	0,1	2,9	-2,8	0,1	2,1	-2,0	0,0	0,8	-0,8	0,4	4,8	-4,4	0,4	4,7	-4,3	0,0	0,1	-0,1
1992	0,2	1,5	-1,5	0,1	0,8	-0,7	0,1	0,7	-0,6	0,4	6,5	-6,1	0,4	6,4	-6,0	0,0	0,1	-0,1
1993	0,2	2,4	-2,2	0,1	1,1	-1,0	0,1	1,3	-1,2	0,4	8,3	-7,9	0,4	7,8	-7,4	0,0	0,5	-0,5
1994	0,2	2,5	-2,3	0,1	1,2	-1,1	0,1	1,3	-1,2	0,5	11,5	-11,0	0,4	10,7	-10,3	0,1	0,8	-0,7
Razem	1,0	25,9	-24,9	0,7	12,9	-12,2	0,3	13,0	-12,7	1,9	34,4	-32,5	1,8	32,7	-30,9	0,1	1,7	-1,6

Źródło: Oprac. K. Heffner na podst. statystyk WUS Opole i Katowice. Dane zebrała: B. Grodecka-Klusik.

Tabela 3. Typologia zewnętrznego ruchu imigracyjnego na Górny Śląsk (imigracji)

Typ imigracyjny	Kraj pochodzenia imigrantów	Związki z Górnym Śląskiem	Typ formalno-administracyjny	Okres przebywania na Górnym Śląsku	Cechy demograficzne imigrantów	Przyczyna przyjazdu
Typ 1-4	Niemcy	byli emigrant wysiedlony w latach 1945-1948 związki rodzinne brak	karta stałego pobytu podwójne obywatelstwo zezwolenie na pracę	krótki (do 3 mies.) próbny (do 1 roku) długi (powyżej 1 roku)	pleć/stan cywilny wiek przedprodukcyjny wiek produkcyjny wiek poprodukcyjny	powrót do rodziny powrót z emigracji praca/biznes inne rodzinne związki
Typ 5	Inne kraje Europy Zachodniej i USA	emigrant związki rodzinne brak	karta stałego pobytu podwójne obywatelstwo zezwolenie na pracę	krótki (do 3 mies.) próbny (do 1 roku) długi (powyżej 1 roku)	pleć/stan cywilny wiek przedprodukcyjny wiek produkcyjny wiek poprodukcyjny	praca/biznes inne rodzinne związki
Typ 6-7	Kraje byłego ZSRR	związki rodzinne brak	obywatelstwo karta stałego pobytu zezwolenie na pracę nielegalnie	krótki (do 3 mies.) próbny (do 1 roku) długi (powyżej 1 roku)	pleć/stan cywilny wiek przedprodukcyjny wiek produkcyjny wiek poprodukcyjny	lepsze warunki życia praca/biznes inne rodzinne związki
Typ 8	Inne kraje Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej	związki rodzinne	karta stałego pobytu zezwolenie na pracę azyl	krótki (do 3 mies.) próbny (do 1 roku) długi (powyżej 1 roku)	pleć/stan cywilny wiek przedprodukcyjny wiek produkcyjny wiek poprodukcyjny	lepsze warunki życia praca/biznes inne rodzinne związki

Źródło: Oprac. K. Heffner

Trzeba także wyróżnić niewielką ilościowo grupę specjalistów z krajów Europy Zachodniej, głównie jednak z Niemiec i Wielkiej Brytanii, którzy jako eksperci bądź nauczyciele mieszkają w głównych ośrodkach miejskich obu województw (Typ 2).

Wstępnej typologii ruchów imigracyjnych z Niemiec na Górny Śląsk (powrotów) dokonano na podstawie obserwacji występujących przypadków, jednak bez weryfikacji ilościowej w poszczególnych typach. Przyjazdy pogrupowano według ich charakterystycznych cech przestrzennych (kierunek przyjazdu), przyczyn społecznych (występowanie bądź brak powiązań rodzinnych, adaptacja, integracja, asymilacja itd) i ekonomicznych (bezrobocie, warunki finansowe, opieka społeczna) oraz według spodziewanych charakterystyk ilościowych (od najczęstszych do najrzadszych, zob. tab. 4).

Badania empiryczne (wywiady swobodne; pogłębione) miały zostać przeprowadzone w pierwszych 5 wydzielonych grupach typologicznych (Typy 1-5), wszystkie one bowiem wiążą się z przyjazdami z obszaru Niemiec.

Tabela 4. Typologia imigrantów na Górny Śląsk

Typ imigracji	Charakterystyka typu imigracyjnego
1	Były emigrant z lat 70. i 80. (<i>Spätaussiedler</i>) - wiek produkcyjny, zwykle podwójne obywatelstwo - związki rodzinne na Śląsku i w Niemczech - dobra sytuacja finansowa - praca za granicą lub własne przedsięwzięcie gospodarcze.
2	Były emigrant z lat 70. i 80. (<i>Spätaussiedler</i>) - zwykle podwójne obywatelstwo - wiek produkcyjny - związki rodzinne na Śląsku - rozczarowanie pobytom w Niemczech (brak pracy) - słaba sytuacja finansowa - praca w Polsce (brak pracy).
3	Wysiedlony (wypędzony) lub z rodziny wysiedlonej po II wojnie światowej - obywatelstwo niemieckie - zezwolenie na pracę - często związki rodzinne na Śląsku - wiek produkcyjny lub poprodukcyjny - dobra sytuacja finansowa - praca, nauka w Polsce (np. studia) lub przedsięwzięcie związane z współpracą z Niemcami.
4	Wysiedlony (wypędzony) - podwójne obywatelstwo - powrót do miejsc pochodzenia - wiek poprodukcyjny - brak powiązań rodzinnych - dobra sytuacja finansowa - krótki okres pobytu.
5	Ekspert, nauczyciel, student, biznesmen - obywatelstwo niemieckie lub inne zachodnioeuropejskie - karta stałego pobytu - stosunkowo częste bliskie związki rodzinne - wiek produkcyjny - dobra sytuacja finansowa
6	Przesiedleńca polskiego pochodzenia z krajów post-sowieckich - obywatelstwo polskie lub karta stałego pobytu - brak związków rodzinnych - w wszystkich grupach wiekowych - zwykle trudna sytuacja finansowa - poprawa warunków życia.
7	Imigrant z krajów post-sowieckich (Ukraina, Rosja, Kazachstan, Białoruś) - karta stałego pobytu - zezwolenie na pracę - brak związków rodzinnych w Polsce - wiek produkcyjny - trudna sytuacja finansowa - krótki okres pobytu - poprawa warunków życia.
8	Imigrant z krajów pozaeuropejskich (głównie azjatyckich) - karta stałego pobytu - często jednak nielegalnie - brak związków rodzinnych - zwykle trudna sytuacja finansowa - krótki okres pobytu - poprawa warunków życia - azyl - często postój na drodze do innego kraju.

Źródło: Opracowanie własne (K. Heffner 1996).

4. Badania w środowisku migrantów z Niemiec na Górnym Śląsku²

Udowodnione, ściśle powiązanie pomiędzy procesami emigracji i imigracji na Górnym Śląsku³ stało się punktem wyjścia do wyselekcjonowania grupy osób - imigrantów, wśród których dokonano dalszego badania socjologicznego. Posługując się wynikami badania statystycznego dokonano wyboru miast i gmin wiejskich, w których planowano przeprowadzić szczegółowe badanie socjologiczne pośród imigrantów. Zastosowano klucz - wytypowania po 5 jednostek administracyjnych z każdego województwa, w tym 3 miasta i 2 gminy w woj. opolskim oraz 5 miast w woj. katowickim (imigracja oficjalna na wieś w tym ostatnim jest minimalna).

Do badań szczegółowych na Górnym Śląsku typowano te ośrodki imigracji, w których stwierdzono (posiłkując się materiałami WUS Opole i Katowice) największą liczbę powracających. Wyznaczono największe i najbardziej charakterystyczne pod tym względem w woj. opolskim miasta: Opole, Nysa i Strzelce Opolskie oraz gminy wiejskie: Komprachcice lub Dobrzeń Wielki. Natomiast w woj. katowickim były to miasta: Katowice, Gliwice, Bytom, Racibórz i Tarnowskie Góry.

Badania empiryczne poprzedzono zwiadem badawczym w wybranych społecznościach lokalnych, w którym starano się ustalić adresy osób-reemigrantów z Niemiec. Próby te zakończyły się niepowodzeniem, bowiem żaden z lokalnych autorytetów (ksiądz, wójt, sołtys, kierownik Biura Ewidencji Ludności), nie wskazywał takich osób, twierdząc, że takich powrotów nie ma. W tej sytuacji zwrócono się do Wydziału Spraw Obywatelskich w Opolu i Katowicach z prośbą o przesłanie danych z Ewidencji Ruchu Ludności. Po uzyskaniu zgody na skorzystanie z danych urzędowych i otrzymano listy osób, które powróciły na stałe do Polski z Niemiec z następujących miejscowości: Nysa, Racibórz, Tarnowskie Góry, Katowice. Pozostałe miejscowości, które typowano do badań sondażowych (Dobrzeń Wielki, Komprachcice, Opole), nie przysłały żadnej odpowiedzi. Wydział Spraw Obywatelskich w Bytomiu kategorycznie odmówił podania adresów powołując się na tajemnicę służbową.

Po rozpoczęciu realizacji badań okazało się, że większość uzyskanych adresów jest nieaktualna. W sumie sprawdzono 49 adresów. Niemożliwym okazało się przeprowadzenie wywiadów w następujących miejscowościach wybranych do badań: Nysa, Komprachcice, Dobrzeń Wielki, Gliwice, Rybnik i Bytom.

Badania ankietowe (pogłębione wywiady) na Górnym Śląsku prowadzono w 2 poł. 1996 roku według schematu opracowanego w ISS UW, wśród osób, które powróciły ze stałego pobytu w RFN w okresie poprzedzającym badanie. We wstępnej fazie lokalizacji przyszłych respondentów, okazało się, że wytypowane - na podstawie list otrzymanych z urzędów miast i gmin oraz z Wydziałów Spraw Obywatelskich UW - osoby, bądź nie przebywają pod wskazanym adresem (często otrzymywano informację, że nadal przebywają na terenie RFN) bądź nie są zupełnie skłonne rozmawiać na temat swojego pobytu za granicą. W tej sytuacji poproszono realizatorów badań o skorzystanie z prywatnych kontaktów i wyszukanie respondentów-reemigrantów z Niemiec. Do potencjalnych respondentów dotarto używając kontaktów własnych ankietujących oraz poprzez szeroki wywiad środowiskowy. Z trudem uzyskano próbę 10 respondentów, bowiem nawet jeśli udało się nawiązać kontakt z osobą, która powróciła z Niemiec, to odmawiała udziału w badaniach (zanotowano 21 odmów).

Ostatecznie listę respondentów skompletowano, wykorzystując znaczne rozeznanie i doświadczenie badaczy PIN Instytutu Śląskiego i Uniwersytetu Opolskiego w pracy w środowiskach lokalnych Górnego Śląska. Spośród osób, które zgodziły się na przeprowadzenie wywiadów, 7 mieszka w woj. opolskim (Strzelce Opolskie, Izbičko, Wysoka/gm. Leśnica, Laskowice/gm. Lasowice Wlk., Chmielowice/gm. Komprachcice, Opole – 2 osoby), a 3 – w woj.

² Opracowanie: K. Heffner i T. Sołdra-Gwiżdż.

³ Zob. wcześniejszy raport częściowy z badań, dla Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego: K. Heffner, *Imigracja w województwach: opolskim i katowickim [Górny Śląsk] na tle procesów migracji zagranicznych w latach dziewięćdziesiątych*, PIN Instytut Śląski, Opole 1996.

katowickim (Katowice, Tarnowskie Góry, Racibórz). Uzyskano więc - pomimo znacznych, obiektywnych trudności - dużą, przestrzenną zgodność próby rzeczywistej z próbą wytypowaną przed rozpoczęciem badań (2/3). Upoważnia to do ostrożnych uogólnień i powiązania wyników z badań ankietowych z materiałem ilościowym uzyskanym z źródeł statystycznych.

Grupa respondentów liczy 5 mężczyzn i 5 kobiet w wieku powyżej 30 lat. Oprócz 2 kobiet w wieku poprodukcyjnym (emerytalnym), pozostali są w wieku produkcyjnym, czynni zawodowo. Jeden z respondentów zbliża się do okresu emerytalnego.

Spośród 10 respondentów tylko 1 osoba nie znajduje się w związku małżeńskim (mężczyzna, kawaler). Pozostali są aktualnie w związkach małżeńskich, w tym 6 posiada dzieci. Pochodzenia inteligenckiego są 2 osoby, robotniczego 6 osób, jedna chłopsko-robotniczego i jedna chłopskiego. Silnie zróżnicowany jest poziom wykształcenia respondentów - od podstawowego (1 osoba) do pełnego (1 osoba).

Tabela 5. Informacje demograficzno-etniczne o respondentach z Górnego Śląska

Płeć i wiek respondenta	Sytuacja rodzinna	Pochodzenie etniczne	Rodzina w Niemczech	Miejsce zamieszkania po migracji	Pochodzenie społeczne, wykształcenie
MĘŻCZYZNA l. 32	kawaler	miejscowe	brak	Racibórz	inteligentkie (?) zawodowe
MĘŻCZYZNA l. 40 (ca)	żonaty 2 dzieci, mieszana	miejscowe	siostra matki dzieci	Opole	robotnicze (?) niepełne wyższe
MĘŻCZYZNA l. 40 (ca)	żonaty 2 dzieci,	napływowe	kuzynostwo	Izbicko	robotnicze (?) niepełne średnie
MĘŻCZYZNA l. 45 (ca)	żonaty dzieci (?)	miejscowe Niemiec	ciotka dalsza rodzina	Wysoka/ Strzelce Opolskie	robotnicze (?) średnie techniczne
MĘŻCZYZNA l. 57	żonaty 1 dziecko	miejscowe Niemiec	matka, bracia, cała rodzina żony, córka	Chmielowice/ Opola	robotnicze (?) niepełne średnie
KOBIETA l. 31	mężatka	napływowe	mąż	Opole	robotnicze niepełne wyższe
KOBIETA l. 35	mężatka	miejscowe śląskie	ojciec i brat	Tarnowskie Góry	inteligentkie wyższe
KOBIETA l. 35	mężatka 2 dzieci	miejscowe	brat ojca rodzina matki	Strzelce Opolskie	inteligentko- robotnicze, średnie
KOBIETA l. 56	mężatka	miejscowe śląskie Niemka	ojciec ciotka	Katowice	robotnicze, średnie
KOBIETA l. 61	mężatka 2 dzieci	miejscowe Niemka	wujek	Laskowice/ Lasowice Wlk.	chłopskie (?) podstawowe

Źródło: Oprac. K. Heffner na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

5. Terytorialne związki i zachowania przestrzenne respondentów – reemigrantów

Terytorialnie respondenci w przewadze wywodzą się z miast (8 osób), tylko 2 osoby są ze wsi (Komprachcice i Laskowice – woj. opolskie). Etnicznie 8 respondentów należy do grupy autochtonów, w tym 2 do grupy autochtonów pochodzących z dawnego polskiego Śląska (przedwojenne woj. śląskie). Pozostałych 2 respondentów jest pochodzenia napływowego. Spośród 8 respondentów miejscowego pochodzenia 4 uważa się za Niemców (w tym jedna osoba nie tyle uważa się za Niemkę, co raczej nie identyfikuje się jako Polka). Tylko 1 osoba wyraźnie deklaruje, że nie ma krewnych (rodziny) w Niemczech (o dalszej jednej brak informacji), natomiast aż 6 ma tam najbliższych (rodzice, rodzeństwo, dzieci, małżonkowie, zob. tab. 6).

Spośród osób powracających do Polski, które udzieliły wywiadu, aż 8 przed wyjazdem mieszkało w miastach, pozostałe 2 na wsi, w pobliżu Opola. W tej samej miejscowości, z której nastąpił wyjazd, zamieszkało ponownie 7 osób. Wśród 3 osób, które wróciły na Górny Śląsk i zmieniły miejsce zamieszkania 2 przyjechały na wieś (Izbičko, Wysoka/Strzelec Opolskich), a jedna do miasta (Tarnowskie Góry). Wszyscy ci respondenci pierwotnie mieszkali w miastach.

Interesującym elementem analizy zachowań migracyjnych jest także deklarowany rodzaj wyjazdu do Niemiec i długość okresu pobytu w tym kraju. Czoro respondentów wyjeżdżało oficjalnie, z zamiarem pozostania w Niemczech na stałe. Jedna osoba wyjeżdżała z zamiarem czasowego pobytu za granicą, również w Niemczech. Natomiast pozostałe 5 osób udało się do Niemiec w celach turystycznych, nie zamierzając jednak wracać. Należą one do bardzo licznej w swoim czasie grupy emigrantów ze Śląska, którzy wyjeżdżając oficjalnie "na wycieczkę" lub "w odwiedziny" nosili się jednak z zamiarem "ucieczki" i pozostania za granicą (w Niemczech) na stałe.

Pierwszym miejscem pobytu za granicą, dla większości respondentów, był obóz przejściowy (adaptacyjny) zlokalizowany w pobliżu miejsca, w którym zgłosili swoją chęć pozostania w Niemczech na stałe. W obozach emigranci przebywali, w zależności od stanu zaawansowania swoich spraw (praca, język, rodzina, mieszkanie itd.), od kilku dni do kilkunastu tygodni. Spośród respondentów 4. miało dłuższy kontakt z tzw. obozami przejściowymi w Niemczech, w tym 3. z bardzo znanym wśród emigrantów z Polski, w tym również z Opolszczyzny - obozem w Friedland, w pobliżu Zagłębia Ruhry. Obóz ten w latach 70. i 80. przyjmował ogromną falę emigrantów z Polski, przede wszystkim z Górnego Śląska, w celu ułatwienia absorpcji, integracji i wejścia ich w struktury społeczeństwa niemieckiego (Hager 1991).

Inną charakterystyczną cechą powracających z Niemiec jest - wyraźnie zdeterminowane powiązaniem rodzinnymi i wcześniejszymi kontaktami - pierwsze miejsce, do którego udawali się migrujący. Wśród 10 respondentów aż 6 skierowało się do Zagłębia Ruhry, a szerzej do Północnej Nadrenii-Westfalii. Ta część Niemiec od bardzo dawna (XIX w.) jest tradycyjnym obszarem napływu migrantów z obszaru Polski, w tym również z Górnego Śląska⁴. Pozostali trafili w pierwszym rzucie do Bawarii, Kraju Saary i Badeni-Wirtembergii oraz do Austrii. Charakterystyczne, że poza 1 respondentem, który po krótkim pobycie w Austrii i Szwajcarii, również przeniósł się do Północnej Nadrenii - Westfalii [Bonn], wszyscy pozostali przez cały okres pobytu na terenie Niemiec pozostawali w obrębie tego samego kraju (landu), a nawet tej samej miejscowości (5 osób). Wielu z emigrantów znajdowało miejsca stałego pobytu w pobliżu obozu przejściowego, w niewielkiej odległości od miejsca zamieszkania innych członków rodziny w Niemczech. Tak jak w Polsce, na Górnym Śląsku - powracający obracają się w ograniczonym przestrzennie obszarze oddziaływania ośrodka regionalnego lub lokalnego (Opole, Strzelce Opolskie, Tarnowskie

⁴ Zob. np. K. Heffner, *Polacy w Niemczech - rozmieszczenie i liczebność*, (w:) *Polacy w Niemczech. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Mülheim/Ruhr w dniach 20-22 września 1995 r. pod red. M. Lisa*, Stowarzyszenie "Wspólnota Polska" Oddział w Opolu, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1996, ss. 45-54.

Góry, Katowice), z którego wyjechali i do którego wracają, w Niemczech również ich przestrzeń, w której realizują swój program życiowy, skorelowana jest z miejscem pierwszego kontaktu, przyjazdu. Innymi słowy po akcie migracji nie stają się bardziej skłonni do przemieszczeń w przestrzeni kraju docelowego.

Tabela 6. Informacje o migracjach respondentów z Górnego Śląska

Płeć i wiek respondenta	Miejsce zamieszkania przed migracją	Rodzaj wyjazdu do Niemiec	Pierwsze miejsce pobytu w Niemczech	Drugie i następne miejsca pobytu	Miejsce zamieszkania po migracji
MĘŻCZYŻNA l. 32	Racibórz	wyjazd na turniej (ucieczka)	Austria Szwajcaria	Bonn (NRW)	Racibórz*
MĘŻCZYŻNA l. 40 (ca)	Opole/Wrocław	wyjazd na stałe	Wuppertal (NRW)	Wuppertal (NRW)	Opole*
MĘŻCZYŻNA l. 40 (ca)	Wałbrzych/Opole	wyjazd turystyczny (ucieczka)	obóz przejściowy Friedland (NRW)	Kolonia (Köln) (NRW)	Izbicko
MĘŻCZYŻNA l. 45 (ca)	Strzelce Opolskie	wyjazd turystyczny (ucieczka)	Lebach (SL)	stałe Kraj Saary (SL)	Wysoka/ Strzelce Opolskie
MĘŻCZYŻNA l. 57	Komprachcice/ Opola, Opole	wyjazd na stałe	obóz przejściowy Friedland (NRW)	obóz w Neuss/ Dortmundu (NRW)	Chmielowice/ Opola*
KOBIETA l. 31	Głubczyce/Opole	wyjazd czasowy	Heilbronn (BW)	okolice Heilbronn (BW)	Opole*
KOBIETA l. 35	Katowice	wyjazd na stałe	Witten (NRW)	Witten (NRW)	Tarnowskie Góry
KOBIETA l. 35	Strzelce Opolskie	wyjazd turystyczny (ucieczka)	Düren (NRW)	Düren (NRW)	Strzelce Opolskie*
KOBIETA l. 56	Katowice	wyjazd na stałe	Augsburg (BY) obóz	Norymberga, Bamberg, Augsburg (BY)	Katowice*
KOBIETA l. 61	Laskowice/ Lasowice Wlk.	wyjazd turystyczny (ucieczka)	obóz przejściowy Friedland (NRW)	Unna-Massen Erkeland (NRW)	Laskowice/ Lasowice Wlk.*

* - gwiazdka oznacza powrót w to samo miejsce skąd nastąpił wyjazd. Skrótów oznaczają kraje RFN: NRW - Północna Nadrenia-Westfalia; SL - Kraj Saary; BW - Badenia-Wirtembergia; BY - Bawaria.

Źródło: Oprac. K. Heffner na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 7. Okres i długość pobytu w Niemczech, cel wyjazdu i obywatelstwo imigrantów z Niemiec na Górny Śląsk

Płeć i wiek respondenta	Okres pobytu w Niemczech	Długość pobytu w Niemczech	Deklarowany cel wyjazdu	Obywatelstwo	Wcześniejsze wyjazdy za granicę
MĘŻCZYZNA l. 32	1985-1993	8 lat	poprawa warunków życia	polskie	wielokrotne, turystyczne
MĘŻCZYZNA l. 40 (ca)	1985-1995	10 lat	życie w lepszych warunkach, poprawa sytuacji materialnej	polskie/ niemieckie	wyjeżdżał wcześniej do RFN
MĘŻCZYZNA l. 40 (ca)	1987-1992	5 lat	zapewnienie lepszej przyszłości dzieciom	polskie/brak niemieckiego	wielokrotne turystyczne
MĘŻCZYZNA l. 45 (ca)	1981- 1991/92	11 lat	poprawa warunków życia, zarobienie pieniędzy	polskie/ niemieckie	brak informacji
MĘŻCZYZNA l. 57	1978/79- 1980	2 lata	poprawa warunków życia	polskie/ niemieckie	wyjeżdżał wcześniej do RFN
KOBIETA l. 31	1987-1996	9 lat	pomoc mężowi (rodzinie?)	polskie/ zezwolenie na pobyt w RFN	brak informacji
KOBIETA l. 35	1987-1990	2,5 roku	poprawa własnej sytuacji materialnej	polskie	wielokrotne, turystyczne
KOBIETA l. 35	1988- ca 1994	6 lat	poprawa sytuacji mieszkaniowej, nowe perspektywy	polskie/ niemieckie	brak informacji
KOBIETA l. 56	ca 1974- 1993	19 lat	zmiana warunków życia	polskie/ niemieckie	nie wyjeżdżała przedtem
KOBIETA l. 61	1988-1992	5 lat	pomoc dzieciom w uzyskaniu obywatelstwa	polskie/ niemieckie	brak informacji

Źródło: Oprac. K. Heffner na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Charakterystyczną cechą praktycznie wszystkich badanych osób jest stosunkowo późny okres wyjazdu z Polski (tylko 1 kobieta wyjechała w pierwszej połowie lat 70. (1974)). Pozostali wyjeżdżali w ramach kolejnych fal emigracji ze Śląska, które - jak to analizowano już wielokrotnie - miały miejsce z końcem lat 70., po zakończeniu stanu wojennego (1983-85), w drugiej połowie lat 80. (1987-1989)⁵. Można uznać, że wszyscy powracający należą do tzw. późnej emigracji do Niemiec - nie należą oni ani do grupy emigrantów z okresu sprzed 1 połowy lat 70., ani do emigrujących już w okresie transformacji (lata 90.). Przebywali oni w Niemczech od 2 do 19 lat, najczęściej jednak około 5 lat (3 osoby) i 10 lat (4 osoby).

Przeważająco powracający na Górny Śląsk emigrowali do Niemiec, licząc na istotną poprawę własnej lub rodzinnej sytuacji materialnej (7 osób). Pozostali zamierzali pomóc dzieciom i rodzinie i zapewnić im lepszą przyszłość (3 osoby). Tylko 1 osoba definitywnie nie miała przed decyzją o emigracji kontaktu z zagranicą, ale aż 5 osób było przed wyjazdem do Niemiec wielokrotnie za granicą, głównie w celach turystycznych, w tym także w Niemczech.

6. Migracje powrotne na Górny Śląsk z socjologicznej perspektywy⁶

6.1. Uwagi wprowadzające

Zjawisko migracji czyli ruchliwości przestrzennej dużych grup ludzkich jest przedmiotem analizy wielu nauk szczegółowych, które próbują go opisać oraz zanalizować w kategoriach przyczynowo - skutkowych. W literaturze przedmiotu prezentowano zatem wiele modeli migracji od prostych modeli deterministycznych po modele probabilistyczne (*Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 1972).

Zaprezentowane w tym miejscu spojrzenie na zjawisko migracji jest socjologiczne, a zatem w warstwie teoretycznej odwołuje się przede wszystkim do socjologicznej literatury przedmiotu. Problematyka migracji zajmuje w socjologii polskiej znaczące miejsce. Zaznaczyła się już w twórczości klasyków, uczonych tej miary co Florian Znaniecki, Bronisław Malinowski, Aleksander Hertz. Również współcześnie zagadnienia te podejmuje wielu socjologów: Władysław Markiewicz, Władysław Misiak, Krystyna Slany, Krystyna Lutyńska, Tadeusz Paleczny i inni⁷.

⁵ Zob. liczne publikacje R. Rauzińskiego - np. *Ludność na Śląsku 1945-1990*, Wyższa Szkoła Inżynierska w Opolu, *Studia i Monografie* vol. 51, Opole 1991.

⁶ Tą część raportu napisała Teresa Słodra-Gwizdz.

⁷ por. J. Leoński, *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej do 1939 roku*, Poznań 1979; B. Domagała, *Socjologiczne problemy motywacji migracji*, (w:) *Rolnictwo i ludność na obszarach przygranicznych polski*, Olsztyn 1986; W. Misiak, *Nowe formy zaradności młodzieży. Emigracje i przemieszczenie społeczne*. Toruń 1988; *Nowa emigracja i wyjazdy zarobkowe za granicę*, pod red. W. Misiaka, Wrocław 1991; K. Lutyńska, *Postrzeżenie i wyobrażenia mieszkańców Łodzi o Polkach wyjeżdżających w latach 80-tych za granicę na stałe i czasowo*, (w:) *Nowa emigracja i wyjazdy...*, op. cit. s. 144-169. Z. Kurcz, W. Podkański, *Emigracja z Polski po 1980 roku*, (w:) *Nowa emigracja i wyjazdy...*, op.cit. s. 31-92.

W pracach Instytutu Śląskiego w Opolu zagadnienia migracji są również przedmiotem systematycznej eksploracji, jakkolwiek badacze poświęcają swoją uwagę przede wszystkim zjawisku wychodźstwa z Górnego Śląska, a w szczególności z Opolszczyzny, koncentrując się na różnych aspektach wyjazdów do Niemiec⁸.

Wśród wielu typologii procesów migracyjnych w ostatnich latach został wyróżniony jeszcze jeden typ współczesnej migracji, który zdaniem Misiaka, nie doczekał się na razie wyczerpującego opracowania, bowiem nie powstały jeszcze [...] *”ujęcia analityczne zagadnień nowej migracji, zwanej często dość nieprecyzyjnie <posolidarnościowa>”*. *Poszukuje się więc nowego paradygmatu oraz nowej teorii do analizy “nowej fali emigracji” (Misiak 1991 s. 3)*.

Problematyka tego projektu badawczego, jakkolwiek mieści się w obszarze szeroko rozumianej teorii migracji, to jednak dotyczy nieco innego aspektu zjawisk migracyjnych, a mianowicie migracji powrotnych. Należy zadać sobie pytanie w jakich kategoriach analitycznych należy to zjawisko rozpatrywać i do jakich ujęć teoretycznych się odwołać. Truizmem jest twierdzenie, że wielkie ruchy ludności mają wielowiekową tradycję i historycznie zmienne przyczyny i nie znają żadnych przeszkód i ograniczeń. Jednakże, jak się okazuje, część migrantów po pewnym czasie wraca do “starego kraju”. Dlaczego?

W odpowiedzi na to pytanie interesujący jest pewien proces społeczny, którego konsekwencją jest powrót do kraju. Dlaczego pewna grupa emigrantów nie asymiluje się w społeczeństwie kraju osiedlenia i podejmuje decyzję o powrocie?

Próbie odpowiedzi na to pytanie podjęto, posiłkując się zebrany materiał empirycznym, który stanowiły niżej zaprezentowane wywiady narracyjne. Tym samym obraz zjawiska będzie taki jaki istnieje w świadomości respondentów.

Zagadnienie migracji powrotnych znajduje nikle odzwierciedlenie w literaturze historyczno-socjologicznej, na co zwraca uwagę T. Paleczny analizując migracje powrotne Polaków z Brazylii i Stanów Zjednoczonych⁹. Podkreśla również, że dominującym ujęciem procesów migracyjnych są teorie asymilacji przyjmujące adaptację i asymilację w kraju osiedlenia jako coś nieuchronnego i nieodwracalnego. Twierdzi on, że *“prawie w ogóle nie spotyka się koncepcji, w których dominowałaby perspektywa powrotu jako konsekwencja utrzymującej się autonomii i odrębności narodowej emigrantów”*(Paleczny 1992 s.10). Istotną rzeczą zatem jest ustalenie, w jakich kategoriach analitycznych zanalizuje się otrzymany materiał empiryczny, chcąc zobrazować proces migracji powrotnych.

6.2. Kategorie analityczne dla analizy procesów reemigracyjnych

W socjologii dla wyjaśniania procesów migracyjnych stosuje się przede wszystkim dwa modele wyjaśniania: konfliktowy i strukturalno-funkcjonalny. W modelu konfliktowym przyjmuje się, że migracje są wynikiem konfliktów w społeczeństwie narodowo-obywatelskim i pewnego rodzaju socjotechniką ich rozwiązywania. Model strukturalno-funkcjonalny natomiast uznaje procesy migracyjne za konieczny element rozwoju

⁸ zob. np. M. Grygierczyk, R. Rauziński, 1994, *Wpływ migracji zagranicznej (stałej i czasowej) na lokalne rynki pracy Śląska Opolskiego*, "Zeszyty Naukowe WSI w Opolu", Opole 1994, t. 37, s. 5-34; R. Rauziński, 1991, *Ludność na Śląsku 1945-1990*, Wyższa Szkoła Inżynierska w Opolu, "Studia i Monografie" t. 51, Opole 1991; Rauziński R., Grygierczyk M., Szczygielski K., *Stosunki narodowościowe i demograficzne na Śląsku Opolskim 1945-1995*, (w:) *Demografia i społeczeństwo Ziemi Zachodnich i Północnych 1945-1995. Próba bilansu*, E. Frateczak, Z. Strzelecki (red.), Polskie Towarzystwo Demograficzne, Friedrich Ebert Stiftung, Warszawa 1994, s. 170-195.

⁹ por. literaturę przedmiotu, którą zamieszcza T. Paleczny w opracowaniu, *Idea powrotu wśród emigrantów polskich w Brazylii i Argentynie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s.10; *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, red. C. Bobińska, Warszawa 1976. A. Walaszek, *Reemigracja ze Stanów Zjednoczonych do Polski po I wojnie światowej (1919-1924)*, Kraków 1983.

społeczeństw industrialnych i postindustrialnych, rozważany w kategoriach przepływu siły roboczej. Oprócz globalnych modeli teoretycznych istnieje również szereg typologii migracji. Tu posłużono się propozycjami T. Palecznego, który dokonał przeglądu modeli migracji w tym także tych, które uwzględniały intencję i możliwość powrotu. Jako podstawową wyróżnił więc emigrację intencjonalnie stałą oraz powrotną, wziął też pod uwagę pewne nastawienia wyjeżdżających. Krzyżując dwie typologie: intencjonalnie stała/powrotna oraz dobrowolna/przymusowa otrzymał charakterystykę ruchów migracyjnych (tab. 8).

Z takim ujęciem procesów migracyjnych koresponduje typologia reemigracji skonstruowana przez F. P. Cerase, który wymienia następujące przyczyny powrotów: 1) upadku, 2) konserwatywna, 3) innowacyjna, 3) emerytalna.

Oto ich charakterystyka: *“>Reemigracja upadku< obejmuje emigrantów zarówno intencjonalnie stałych, jak i powrotnych. Jest następstwem szoku kulturowego, niedostosowania się do nowych warunków i braku szans powodzenia w obcym społecznym środowisku. Reemigracja konserwatywna jest najczęściej spotykanym przypadkiem w obrębie kategorii migracji dobrowolnej powrotnej. Gdy następuje realizacja zamierzonego celu (zarobek, osiągnięcie wykształcenia, ukończenie leczenia itp.), podejmowany jest powrót, nawet wobec większych szans życiowych oraz możliwość rozwoju w kraju osiedlenia. Powrót innowacyjny może mieć zarówno charakter obojętny jak i nieobojętny ideologicznie. Dotyczy jednostek o innowacyjnym typie osobowości, które nie znalazły na emigracji oczekiwanych szans realizacji własnych aspiracji. Reemigracja emerytalna skupia ludzi, którzy po latach pracy i życia na emigracji wracają, aby spędzić resztę życia w dawnej ojczyźnie, utrzymując się z oszczędności, renty lub emerytury” (Paleczny 1992; s. 27 -28).*

Tabela 8. Typologia ruchów migracyjnych według T. Palecznego

	Emigracja intencjonalnie stała	Emigracja intencjonalnie powrotna
Emigracja dobro-wolna	emigracja nastawiona na osiedlenie, podatna na asymilację, brak świadomości powrotu lub mały jej zasięg, w warunkach niepowodzenia pojawiają się nosiciele elementów mitu powrotu.	emigracja zarobkowa, brak oporów wobec asymilacji, idea powrotu neutralna emocjonalnie, występują nosiciele elementów mitu i ideologii powrotu.
Emigracja przymu-sowa	emigracja posiadająca charakter wygnania separująca się i izolująca od społeczeństwa kraju pochodzenia, mająca silną świadomość powrotu bez szans realizacji, występują twórcy mitu i ideologii powrotu	emigracja pozostająca czasowo na wygnaniu (lub osoby deportowanej, separująca się i z trudem ulegająca asymilacji, mająca silną świadomość powrotu, występują twórcy mitu i ideologii powrotu, w sprzyjających warunkach reemigracji

Źródło: Oprac. T. Słodra-Gwizdź wg T. Paleczny (1992).

Teoretyczna propozycja analizy reemigracji przedstawiona przez T. Palecznego opiera się na propozycji R. Rogersa (zob. tab. 9).

Tabela 9 Motywy reemigracji według R. Rogersa

Motywy	Przyczyny pochodne od kraju pochodzenia		Przyczyny pochodne od kraju osiedlenia	
	poziom grupowy			
	makro	mikro	makro	mikro
Związane z migracją	1	5	3	7
Nie związane z migracją	2	6	4	8

Uwaga: Cyfry oznaczają motyw wyjazdu, który charakteryzują poniżej.

Źródło: Oprac. na podst. T. Paleczny (1992).

Oto charakterystyka wymienionych przyczyn sytuujących się na dwu poziomach zjawisk grupowych, makrostrukturalnym i mikrostrukturalnym:

1. powrót ze względu na pozytywne zmiany w kraju pochodzenia;
2. powrót stanowiący efekt wydarzeń losowych;
3. powrót stanowiący rezultat zmian w kraju osiedlenia, np. nowy konflikt ekonomiczny;
4. powrót będący rezultatem nieoczekiwanych, nie związanych z emigracją wydarzeń w kraju osiedlenia (zmiana warunków socjalnych);
5. powrót ze względu na osiągnięcie celu jaki emigranci sobie stawiali;
6. powrót ponieważ domagają się tego rodziny;
7. powrót jako następstwo zawodu i rozczarowania;
8. powrót dokonywany w celu konsumpcji tego, co migranci zdobyli w kraju osiedlenia.

Pozostałe kategorie pojęciowe, którymi posłużono się w analizie zjawiska reemigracji, wynikają z podłoża teoretycznego, z celu badań, wymogów opisu monograficznego oraz z treści wypowiedzi respondentów. Po zapoznaniu się z treścią wywiadów wydaje się niezbędne, oprócz kategorii przytoczonych powyżej, posłużenie się następującymi kategoriami analitycznymi:

- potrzeby i motywacje,
- sytuacja społeczna,
- wyobrażenia i oczekiwania,
- postawy i opinie.

Pojęcie “sytuacja społeczna”, jest intuicyjnie zrozumiałe. Niemniej jednak użycie kategorii pojęciowej “sytuacja społeczna” w koncepcji badań socjologicznych narzuca konieczność odwołania się do teorii socjologicznej. Klasykami analizy sytuacyjnej w myśli społecznej byli W. I. Thomas oraz F. Znaniecki (*Szacki 1981; s. 615*). Pojęcie “sytuacji społecznej” pojawiło się w związku z “*koncepcjami człowieka jako działającej jednostki, która raz po raz staje w obliczu kryzysów i jest zmuszona do natężenia uwagi w celu znajdowania z nich wyjścia*” (*Szacki 1981; s. 615*).

F. Znaniecki rozważając pojęcie sytuacji społecznej zwrócił uwagę na kilka cech definiujących tę kategorię pojęciową. Elementami sytuacji społecznej w jego rozumieniu były “konkretne obiektywne warunki” (*Znaniecki 1991; s. 120*), które jednak nie są stałe i niezmiennie lecz ulegają ustawicznym zmianom. Podmiot czyli jednostka spełnia jednak działania porządkujące, wyodrębnia i ustala określone elementy jako czynniki stałe. Jak pisał Znaniecki “*Krótko mówiąc, na podstawie obserwacji teraźniejszości i pamięci przeszłości podmiot określa aktualną sytuację, z którą jego dążność będzie musiała się liczyć. Oczywiście, określanie to rzadko ma charakter refleksyjny czy teoretyczny; zwykle przejawia*

się tylko w tym, że elementy sytuacji nabierają praktycznego znaczenia dla podmiotu” (Znaniński 1991; s. 120). Taki sposób określania sytuacji społecznej - jak konstatuje - występuje wówczas, gdy świadomie dokonujemy oglądu sytuacji i podejmujemy jakieś działanie. Sposób określenia sytuacji pozostaje elementem trwałym w istotnych zarysach do końca naszych działań, a każda zmiana elementów sytuacji powoduje modyfikację działań tak, by mimo wszystko osiągnąć zamierzony cel. Do elementów sytuacji społecznych należą: podmiot społeczny, oczekiwany wynik oraz zamierzony obiektywny proces nazwany przez Znanińskiego procesem instrumentalnym. Te wymienione elementy można odnaleźć we wszystkich sytuacjach życiowych jednostki.

W prowadzonej analizie zmodyfikowano nieco pojęcie sytuacji społecznej i wyróżniono następujące jej elementy: czynniki zewnętrzne wobec jednostki, które modyfikują jej położenie w społecznej rzeczywistości, czynniki wewnętrzne (psychologiczne), które również definiują jej społeczną sytuację.

Analiza wywiadów poszerzonych, swobodnych będzie natomiast wymagać rozpatrzenia “sytuacji reemigrantów”, jako określonej kategorii społecznej. Wśród czynników zewnętrznych uwagę poświęcono, zarówno wybranym instytucjom społecznym, jak i innym jednostkom lub grupom społecznym definiującym sytuację osoby powracającej.

Wśród czynników wewnętrznych zwrócono uwagę na stany emocjonalne jednostek. Poniżej spróbujemy je porównać i odnieść do określonego etapu życia, uwzględniając także program działania mający doprowadzić do zmiany sytuacji oraz ocenimy jego efektywność.

Inną istotną kategorię pojęciową stanowi termin “postawa”. We współczesnej teorii socjologicznej pojęcie to posiada szereg różnych definicji, chociaż termin ten został wprowadzony i określony przez W. I. Thomasa i F. Znanińskiego, dla których “*postawa to proces indywidualnej świadomości, która urabia rzeczywistą lub możliwą działalność jednostki w świecie społecznym*” (1976; s. 21). W takim ujęciu postawa jest zawsze postawą wobec jakiejś wartości. Wartość natomiast to jakikolwiek fakt o treści empirycznej. Kontynuując tę myśl socjologowie najczęściej są zgodni, że postawy są zjawiskami o złożonej strukturze, w której można wyróżnić kilka komponentów. Dla omawianej tu problematyki wykorzystano definicję sformułowaną przez S. Nowaka: “*Postawą pewnego człowieka wobec podmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego podmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i właściwościach tego podmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego podmiotu*” (Nowak 1973; s. 29).

Jednakże o istnieniu i zakresie postawy decyduje to, czy i w jaki sposób dana kategoria przedmiotów jest przez człowieka postrzegana. Rozstrzygnięcie tej kwestii jest szczególnie istotne wówczas, gdy mamy do czynienia ze złożonym obiektem postawy. Takim obiektem niewątpliwie jest zarówno emigracja jak i reemigracja. Istotą postawy jest komponent afektywny, czyli emocjonalno-oceniający, konstytuujący postawę; pozostałe komponenty nie muszą istnieć. Ze względu na fakt, że postawa stanowi zmienną ukrytą, o jej istnieniu możemy jedynie wnioskować przy pomocy wskaźników inferencyjnych; stanowią je wypowiedzi słowne, działania i reakcje ekspresyjne. Komponentem afektywnym są oceny i emocje odnoszące się do przedmiotu postawy, komponentem poznawczym przekonanie i wiedza o obiekcie postawy, komponentem behawioralnym mniej lub bardziej skryzalizowany program działania wobec przedmiotu postawy czyli zamiar, pragnienie, dążenie (Marody 1976; s. 12-22).

Jeśli obiektem postawy są tak złożone procesy jak emigracja i reemigracja, to komponenty postawy obejmują częściowe oceny obiektów, zjawisk i idei składających się na kategorie emigracji i reemigracji. Będą to zatem między innymi oczekiwania wobec nowego kraju i jego ocena, na przykład możliwości życia, współżycia

społecznego, kultury itp. Emocjonalne aspekty odnoszą się również do takich werbalnych zachowań, jak duma z osiągnięć lub rozczarowanie wobec nowej rzeczywistości. Komponent poznawczy to wiedza o kraju osiedlenia, a komponent behawioralny to takie zachowania werbalne jak zamiar (np. opuszczenia kraju osiedlenia), pragnienie lub poczucie powinności wobec obiektu postawy lub jej elementów.

6.3. Metoda badań i analizy zebranego materiału

W założeniach konceptualnych programu badawczego realizowanego na Górnym Śląsku, jako metodę badawczą zaproponowano metodę socjologiczną, będącą swoistą odmianą metody biograficznej. Metoda ta ma w socjologii długą tradycję i zajmuje znaczącą pozycję wśród jakościowych metod analizy danych. W związku z nowymi trendami w metodologii nauk społecznych, polegającymi na odejściu od analiz wyłącznie ilościowych, metoda ta w ostatnich latach przeżywa swój renesans. Zwiększone zainteresowanie badaczy życia społecznego nie polega wyłącznie na częstszym jej stosowaniu, ale również na poszerzeniu sposobu zbierania materiałów oraz rozszerzeniu sposobów analizy. W związku z tym *“obok pisemnych autobiografii pojawiły się relacje ustne uzyskiwane przy pomocy wywiadów biograficznych czy narracyjnych...., Nic więc dziwnego, iż metodą tą posługują się socjologowie odmiennych orientacjach teoretycznych, a nawet metodologicznych”* (Kaźmierska 1990).

Przytoczmy zatem definicję metody biograficznej: *“Metodą dokumentów biograficznych nazywamy takie prowadzenie badań socjologicznych, w których do rozwiązania postawionego zagadnienia zbiera się tylko materiały zawierające relacje ludzi o ich uczestnictwie w zdarzeniach i procesach stanowiących przedmiot badań, a na podstawie tych relacji dokonuje się opisu danych procesów i stawia hipotezy wyjaśniające”* (Szczepański 1973; s.619-620). W tym nurcie metodologicznym mieszczą się przeprowadzone badania empiryczne. Podstawą źródłową analiz są wywiady narracyjne (otwarte, pogłębione). Wyłącznie metodą opracowania zebranego materiału jest jakościowy sposób analizy.

6.4. Charakterystyka zebranego materiału empirycznego

Bazę źródłową dla analizy tworzą wywiady, nagrane na taśmach magnetofonowych oraz ich transkrypcja. Są to obszernie wypowiedzi liczące od kilkunastu do około trzydziestu stron. Mogą być oczywiście uznane za materiały autobiograficzne, zgodnie z przytoczoną definicją tej metody. W 9 wywiadach respondenci posługiwali się polskim językiem literackim, w jednym gwara śląską z wtrąceniami w języku niemieckim.

7. Wyniki badań

7.1 Cechy demograficzno-społeczne respondentów

Charakterystykę respondentów pod względem wybranych cech demograficzno-społecznych przedstawiono w poniższych zestawieniach tabelarycznych (tab. 10-21).

Tabela 10. Respondenci według płci

Płeć		Liczba
1	Kobiety	5
2	Mężczyźni	5
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 11. Respondenci według wieku

Wiek respondentów		Liczba
1	31-35	2
2	40-49	5
3	57-61	3
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 12. Respondenci według miejsca aktualnego zamieszkania

Nazwa miejscowości		Liczba
1	Katowice	1
2	Opole	2
3	Tarnowskie Góry	1
4	Racibórz	1
5	Strzelce Opolskie	1
6	Izbicko	1
7	Chmielowice	1
8	Laskowice	1
9	Wysoka	1
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 13. Miejsce zamieszkania respondentów w podziale na województwa

Miejsce zamieszkania respondentów w podziale na województwa		Liczba
1	Województwo katowickie	3
2	Województwo opolskie	7
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 14. Respondenci według wykształcenia

Wykształcenie		Liczba
1	Podstawowe	1
2	Zawodowe	2
3	Średnie	4
4	Wyższe	3
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 15. Respondenci według zawodu i miejsca pracy

Zawód		Liczba
1	Czynni zawodowo	6
2	Emeryci i renciści	1
3	Niepracujący	3
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 16. Respondenci według formy zatrudnienia

Miejsce pracy		Liczba
1	Własna firma	4
2	Sklep	1
3	Zakład państwowy	1
	RAZEM	6

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 17. Sytuacja rodzinna respondentów

Aktualna sytuacja rodzinna respondentów		Liczba
1	Rodzice i dzieci mieszkają w Polsce	5
2	Rodzice mieszkają w Polsce, dzieci pozostały w Niemczech	2
3	Mąż lub żona mieszkają w Niemczech	2
4	Osoby stanu wolnego	1
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 18. Długość pobytu respondentów w Niemczech

Długość pobytu w Niemczech (liczba lat)		Liczba
1	1-5	5
2	6-10	2
3	ponad 10 lat	3
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 19. Miejsce zamieszkania respondentów przed emigracją

Miejsce zamieszkania przed migracją		Liczba
1	Powrót do miejscowości zamieszkiwanej przed wyjazdem do Niemiec	3
2	Zmiana miejsca zamieszkania	7
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 20. Rodowód regionalny respondentów

Rodowód regionalny respondentów		Liczba
1	Ślązacy przyznający się do pochodzenia niemieckiego	7
2	Napływowi	3
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Tabela 21. Pochodzenie społeczne respondentów

Pochodzenie społeczne respondentów		Liczba
1	Robotnicze	4
2	Inteligentkie	3
3	Robotniczo-inteligentkie	1
4	Brak danych	2
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Soldra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Udział kobiet i mężczyzn w badanej populacji był równy ilościowo. Pod względem wieku większość stanowiły osoby sytuujące się między 43-61 rokiem życia. Połowa osób badanej populacji mieszkała w miastach różnej wielkości, połowa na wsi. Większość mieszkała w województwie opolskim oraz charakteryzowała się średnim i wyższym wykształceniem. Były to przede wszystkim osoby czynne zawodowo, prowadzące własną firmę w Polsce. Połowa z nich przebywała za granicą od 1-5 lat, połowa ponad sześć lat, w tym jedna osoba powróciła do Polski po 19 latach pobytu w Niemczech. Sytuacja rodzinna respondentów była zróżnicowana: połowa to rodziny pełne (rodzice i dzieci mieszkają obecnie w Polsce), połowę stanowiły rodziny zdekompletowane: dzieci lub współmałżonkowie pozostali w Niemczech.

7.2. Sytuacja społeczna respondentów w Polsce przed emigracją

Analiza uzyskanego materiału empirycznego wskazuje, że sytuacja społeczna respondentów w Polsce przed podjęciem decyzji o emigracji była zróżnicowana. Czynnikiem określającym położenie jednostki w społecznej rzeczywistości była niewątpliwie jej rola zawodowa.

Tabela 22. Role zawodowe respondentów

	Zawody respondentów
1	sportowiec uprawiający zapasy
2	studentka
3	urzędnik prokuratury
4	pedagog ze specjalnością resocjalizacja
5	urzędnik delegatury "Ruchu"
6	sprzątaczką
7	urzędnik w państwowym przedsiębiorstwie
8	szklarz
9	student uniwersytetu
10	ekspedientka

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

W badanej populacji wszyscy respondenci przed podjęciem decyzji o emigracji pełnili różne role zawodowe, bądź byli studentami wyższych uczelni. Zróżnicowanie zbiorowości pod względem pełnionych ról zawodowych zestawiono w tab. 22.

Zaznaczenia wymaga fakt, że tylko dwie osoby wykonywały stałą pracę fizyczną (ekspedientka prowadziła w sklepie księgowość), pozostali sytuowali się w wyższych warstwach społecznych, określanych wówczas jako inteligencja pracująca. Podobne role zawodowe pełnili ich współmałżonkowie (zob. tab. 23).

Tabela 23. Role zawodowe współmałżonków respondentów*

	Zawody współmałżonków
1	sprzedawca
2	właściciel sklepu
3	cieśla
4	bibliotekarka
5	gospodyni domowa

*Pozostali respondenci bądź nie podali tych informacji, bądź byli stanu wolnego w momencie wyjazdu.

Źródło: Oprac. T. Sółdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Drogi karier zawodowych poszczególnych osób były nieco zróżnicowane. Połowa respondentów miała stałą pracę. Trzy osoby kilkakrotnie zmieniały swoje role zawodowe i miejsce pracy poszukując satysfakcjonującego ich miejsca w strukturze społecznej. Dwie osoby uzupełniały swoją rolę zawodową inną rolą. Działania podejmowane w tym względzie obrazuje poniższe zestawienie ról zawodowych respondentów w Polsce przed emigracją - typy sytuacji zawodowych:

- I Sytuacja - respondentka kilkakrotnie zmieniała miejsce pracy modyfikując tylko rolę zawodową: urzędniczka w Centralnym Biurze Maszyn - urzędnik na poczcie w rachubie - księgowa w PSS - urzędniczka Motozbytku - ekspedientka prowadząca w sklepie księgowość.
- II Sytuacja - respondentka całkowicie zmieniła rolę zawodową: wychowawczyni w przedszkolu - urzędnik w przedsiębiorstwie "Ruch".
- III Sytuacja - respondentka uzupełniła pełnią rolę zawodową podejmując dodatkową: pedagog w placówce opiekuńczo-wychowawczej - prowadzenie prywatnego sklepu.
- IV Sytuacja - respondent uzupełniał rolę zawodową studenta podejmując różne dorywcze prace fizyczne.

Na Śląsku znaczący element świadomości społecznej mieszkańców stanowi pojęcie "pochodzenia niemieckiego" wyraźnie określający sytuację społeczną mieszkańców. Dla Ślązaków jest to istotna cecha wyróżniająca ich od grup napływowych. Pochodzenie niemieckie dawało prawo do PO¹⁰ oraz niemieckiego obywatelstwa i paszportu, za czym i obecnie idą wymierne korzyści ekonomiczne, poprzez możliwość pracy w Niemczech na specjalnych warunkach. Dla grup napływowych jest to również istotny element identyfikacyjny grupy śląskiej, zdecydowanie ją wyróżniający.

W badanej populacji wystąpił problem "pochodzenia niemieckiego" jako wyraźnego motywu migracji. Wyrażają to następujące wypowiedzi:

--- *"Zarabialiśmy nieźle, ale chciałem wyjechać do Niemiec z tej racji, że jestem zniemczony. Moja matka jest Niemką i ja otrzymałem niemiecki paszport"*.

--- *"Większość wyjeżdżała, bo to są tereny, gdzie praktycznie ktoś kiedyś tam był z rodziny, w czasie wojny, okupacji, miał pewne dokumenty, które upoważniały go do tego, aby mógł w Niemczech zostać i starać się o papiery niemieckie"*.

--- *"Wiele osób jest tutaj na Śląsku pochodzenia niemieckiego, ja także się do nich zaliczam i, i po prostu dlatego siłą rzeczy uznałem, że ten kraj, jako, nie tylko mnie, ale wielu innym... pasował"*.

--- *"W Niemczech to on powiedział, żeby tu zostać, bo jest pochodzenia niemieckiego i jak ja załatwiałam to też powiedziałam, że jestem pochodzenia niemieckiego"*.

W nieco innej sytuacji był respondent, który nie miał pochodzenia niemieckiego w rozumieniu Ślązaków, ale którego babka była Niemką zamieszkałą na terenie ZSRR, i on właśnie miał w Niemczech trudności z otrzymaniem niemieckiego obywatelstwa, co stało się bezpośrednią przyczyną powrotu do Polski -- *"Tak, moja babcia miała rodowite nazwisko Szmid i była rodzona na terenie kolonii niemieckiej, na terenie ZSRR"*.

Tylko dwie osoby nie posiadały "pochodzenia niemieckiego" i wywodziły się z rodzin napływowych.

Ze względu na brak szerszych informacji na ten temat w wywiadach trudno jest ustalić rolę tego czynnika przy podejmowaniu decyzji o emigracji, jednakże można wywnioskować, że był to czynnik silnie sprzyjający. Komplementarnym czynnikiem związanym z tym zagadnieniem było posiadanie rodziny w Niemczech. Z badań i analiz

¹⁰ Numer nadawany przez władze niemieckie osobie, która miała prawo do niemieckiego obywatelstwa i która posługiwała się nim na terenie Niemiec przy załatwianiu pracy lub przy załatwianiu formalności związanych z pozostaniem na stałe.

socjologicznych wiemy, że skupiska krewnych oddziaływały jako silny czynnik przyciągający. W badanej populacji niemal wszyscy posiadali krewnych w Niemczech (za wyjątkiem dwu osób), inną sprawą jest na ile mogli na prawdę liczyć na ich pomoc. Żaden z respondentów nie posiadał w rodzinie “wypędzonych” w rozumieniu osób wysiedlonych przez władze polskie po II wojnie światowej. Wszyscy wyjechali do Niemiec w ramach tzw. “Akcji łączenia rodzin” w różnym czasie, bądź też pozostali tam nielegalnie, natomiast jeden rozmówca twierdził, iż w rozumieniu prawa niemieckiego “wypędzonym” jest każdy, kto musiał z jakiegokolwiek powodu wyjechać z Polski.

Dla indywidualnych decyzji o wyjeździe z kraju na stałe tło stanowiła powszechnie występująca emigracja znajomych i krewnych. Niemal wszyscy potwierdzają sąd o masowości migracji stałych i czasowych zarobkowych. Oczywiście dotyczyło to wówczas przede wszystkim Republiki Federalnej Niemiec, chociaż podkreśla się również wyjazdy zarobkowe do b. NRD, b. Czechosłowacji, na Węgry, a także do USA, Kanady i Libii. Proces ten silnie identyfikowany w społecznej świadomości należy uznać za wybitnie sprzyjający zamiarom emigracyjnym. Podobne znaczenie miały wyjazdy za granicę przed podjęciem decyzji emigracyjnych, chociaż tylko jedna osoba była kilkakrotnie w Niemczech przed pozostaniem tam na stałe (mieszkała nawet 2 lata podczas ostatniego pobytu przed emigracją). Pozostali byli najczęściej raz na Zachodzie, przede wszystkim w Niemczech oraz kilkakrotnie wyjeżdżali do tzw. krajów demokracji ludowej. Nie były to więc osoby zasiedziałe i mało ruchliwe przestrzenie. Tylko jedna rodzina nie była nigdy na Zachodzie przed pozostaniem tam “na stałe”. Mimo najczęściej jednego pobytu w Niemczech, jego znaczenie dla podjęcia decyzji o wyjeździe było duże. Panujący tam dobrobyt (pełne sklepy, piękne wystawy, dużo światła) wywierał olbrzymie wrażenie na respondentach. Możemy go zatem uznać za sprzyjający emigracji w znacznym stopniu.

7.3. Status materialny rodziny przed emigracją

Dla poznania motywacji podejmowania decyzji o emigracji i powrocie sytuacja materialna rodziny ma znaczenie szczególne, określa bowiem możliwości realizacji określonych potrzeb, ambicji i aspiracji życiowych. W badanej populacji niemal wszyscy respondenci określali swoją sytuacją materialną jako dobrą lub bardzo dobrą, tylko jedna osoba określiła ją jako niezadowolającą. Oni sami lub ich rodzice posiadali samodzielne mieszkania lub domki jednorodzinne, w przeważającej części posiadali wszystkie podstawowe na ówczesne czasy sprzęty gospodarstwa domowego oraz samochody. Trzy rodziny nie posiadały samochodu, jedna nie posiadała pralki i lodówki, jedna nie miała zbyt dobrych warunków mieszkaniowych ze względu na dorastające dzieci i długi czas oczekiwania na mieszkanie. Charakterystykę badanej zbiorowości pod tym względem zamieszczono poniżej (zob. tab. 24).

Tabela 24. Sytuacja materialna respondentów przed wyjazdem do Niemiec

Sytuacja materialna respondentów przed wyjazdem do Niemiec		Liczba
1	satysfakcjonujące zarobki i posiadanie samochodu	1
2	mieszkanie, samochód, sprzęty gospodarstwa domowego, kolorowy TV	5
3	dom, samochód, sprzęty gospodarstwa domowego, kolorowy TV	1
4	dom sprzęty gospodarstwa domowego, kolorowy TV	2
5	mieszkanie bez wygód, pralka i lodówka, niskie zarobki	1
	RAZEM	10

Źródło: Oprac. T. Sółdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

7.4. Motywacje decyzji emigracyjnych w relacjach respondentów

Zagadnienie przyczyn określonych zachowań człowieka jest stałym przedmiotem badań psychologii i psychologii społecznej. Jak pisał Kazimierz Obuchowski *“Każdy kto chce zrozumieć człowieka, zaczyna od poszukiwania przyczyn jego działania”* (Obuchowski 1996; s. 15). Poszukuje zatem motywu lub motywów jego mniej lub bardziej zrozumiałych zachowań. Oczywiście w tym wypadku, podobnie jak w przypadku wielu innych kategorii pojęciowych w naukach społecznych nie ma jednej obowiązującej definicji motywu. Nie będę oczywiście dokonywać przeglądu definicji, skorzystam jedynie z propozycji najbardziej odpowiadającej prowadzonej analizie.

Tak więc motywacje emigracji z Polski były w badanej zbiorowości zróżnicowane. Wypowiedzi respondentów na ten temat przedstawiono niżej (tab. 25).

Tabela 25. Motywy emigracji z Polski artykułowane przez respondentów

Respondent	Motywacja wyjazdu z Polski
1	“to właściwie był taki odruch bezwarunkowy”
2	“nagrane przez ciocię i męża”
3	“chciałam być z mężem”
4	“fascynacja tym innym troszeczkę światem, troszeczkę rodzinne problemy”
5	“większa perspektywa dla dzieci”
6	“skończyła się moja praca dorywcza, a na pracę stałą to nie miałem zbytnej ochoty”
7	“mnie interesowało życie takie bardziej nowoczesne, chciałem zobaczyć jak tam się żyje”
8	“no dzieci chciały jechać no i chcieliśmy im pomóc”
9	“względy osobiste, rodzinne”
10	“sytuacja polityczna kraju”

Źródło: Oprac. T. Sółdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Inną ważną kategorią pojęciową związaną z zagadnieniem motywów lub motywacji działań jednostki jest pojęcie potrzeby. W psychologii społecznej i socjologii dużą popularność zyskała kategoryzacja potrzeb opracowana przez Maslowa, który wyróżnił je w pewnej określonej hierarchii:

Spróbujmy zatem odpowiedzieć na podstawie wyrażonych motywów, którymi kierowali się nasi respondenci podejmując decyzje o emigracji do Niemiec, które z potrzeb przedstawionych w trójkącie Maslowa nie były zaspokojone.

Tabela 26. Stopień zaspokojenia potrzeb respondentów

Potrzeby	Stopień zaspokojenia potrzeb	Liczba
1. potrzeby fizjologiczne	całkowicie zaspokojone	9
2. potrzeby bezpieczeństwa	częściowo zaspokojone	3
3. potrzeby afiliacji	częściowo niezaspokojone	9
4. potrzeby uznania	całkowicie zaspokojone	9
5. potrzeby samorealizacji	całkowicie zaspokojone	9

Źródło: Oprac. T. Sółdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Z tego zestawienia i przedstawionych informacji dotyczących pracy zawodowej respondentów wynika więc, że potrzeby samorealizacji związane były przede wszystkim z rolą zawodową wykonywaną w Polsce i były one zaspokojone. Częściowo niezaspokojone potrzeby bezpieczeństwa wynikały natomiast z braku satysfakcjonującego ich poziomu życia, chociaż były to rodziny o dobrej, jak na warunki polskie, sytuacji materialnej, jednakże odnosiły ją do wzorów panujących „na Zachodzie”. Częściowo niezaspokojone potrzeby przynależności wiązały się z identyfikacją badanych z niemieckim pochodzeniem, które wówczas w Polsce nie mogło znaleźć swego wyrazu. Oczywiście twierdzenia te mają wyłącznie charakter hipotez. Dla ich zweryfikowania konieczne byłoby wykonanie badań uzupełniających z pogłębieniem tego problemu.

7.5. Oczekiwania wobec Niemiec

Realizacja decyzji o opuszczeniu kraju na stałe ma niewątpliwie związek z oczekiwaniami wobec nowego państwa oraz z wyobrażeniami i wiedzą o tym kraju. Analizowany materiał pozwala na wysunięcie kilku przypuszczeń na ten temat, bowiem nie był on zbyt szeroko rozwijany przez respondentów. Większość respondentów posiadała pewne wyobrażenia na temat Niemiec i pewną wiedzę, ale bardzo niewielką. Nie była to wiedza szkolna, a przede wszystkim przekazy rodzinne oraz wiedza wywodząca się z obserwacji dokonywanych podczas pobytu na odwiedzinach u krewnych. Dotyczyła ona przede wszystkim poziomu życia i spraw materialnych. Im była ona większa tym bardziej akcentowane były obawy niż oczekiwania, co zostało wyrażone w następującym sformułowaniu - *“przede wszystkim miałam wtedy dużo obaw związanych z tą swoją przyszłością, dlatego, że moje wykształcenie raczej nie dawało mi szans na podjęcie pracy tam w swoim zawodzie, chociażby już ze względu na barierę językową”* (osoba po studiach pedagogicznych).

Oczekiwania respondentów były zróżnicowane, oprócz niewątpliwie ekonomicznych były również inne, co wyrażają następujące sformułowania:

- *“no oczekiwania moje były no powiedzmy natury takiej materialno-socjalnej. A tak to nie miałem żadnych oczekiwań. Nie czułem żadnego sentymentu do Niemców, mimo że pochodzę formalnie z rodziny niemieckiej”*;
- *“oczekiwania były bardzo duże, a jeśli chodzi o rodzaj to trudno mi jest powiedzieć[...]. Wydawało mi się, że tam się po prostu zmieni diametralnie całe moje życie, że tam będzie inaczej, będzie lepiej”*;
- *“wie Pan ja jestem Ślązaczka, tutaj po ślasku się mówi. Mój ojciec po niemiecku mówił, czytał książki”*;
- *“ że jest to kraj pracy[...], że osobowość człowieka, praca, jego dorobek jest tutaj największą wartością, także to co sobą reprezentuje, a nie do czego należy”*;
- *“interesował mnie tylko poziom i liga zawodowa[...], po prostu można się było szybciej przebić i w miarę umiejętności i klasy wspiąć się tam na górę”*.

Z przedstawionych wypowiedzi wynika więc, że były to oczekiwania natury materialnej, wyższego poziomu życia, znacznie łatwiejszego życia codziennego niż w Polsce. Nie znalazły tu swego wyrazu oczekiwania natury kulturowej kontaktu z kulturą niemiecką jako bliższą sobie, niż polską. Respondenci oczekiwali również lepszego losu dla swych dzieci w przyszłości niż miałyby go w Polsce. Oczywiście oczekiwania te były również przede wszystkim materialnej natury.

7.6. Sytuacja społeczna w kraju osiedlenia

Sytuacja społeczna respondentów w Niemczech była zróżnicowana, szczególnie, że nawet ci którzy posiadali rodziny w Niemczech nie zawsze mogli liczyć na ich pomoc. Sytuację społeczną reemigrantów zaprezentowano przy pomocy następującej typologii losów, dróg życiowych i karier zawodowych (zob. tab. 27).

Role zawodowe - kelnerka w pubie, kelnerka w restauracji, starania o pracę z młodzieżą, starania o pracę w liniach lotniczych. Przedstawiona sytuacja społeczna znajdowała swój wyraz w ponownie niezaspokojonych potrzebach, co znalazło wyraz w wywiadach (zob. tab. 28).

Całkowicie zaspokojona okazały się być potrzeby fizjologiczne, podobnie jak w Polsce, ale na wyższym poziomie. Związane to było również z uciążliwością w Polsce życia codziennego (kolejki, nieustający brak towarów), które nie występowały w Niemczech. Natomiast zwracają uwagę wyrażone w wywiadach całkowicie niezaspokojone potrzeby przynależności (odrzućenie przez część społeczeństwa niemieckiego), potrzeby uznania (brak satysfakcjonującej roli zawodowej) oraz możliwości samorealizacji ze względu na zablokowane kanały awansu, głównie z powodu braku językowych kompetencji i stosownego wykształcenia. Świadczy o tym rodzaj kontaktów towarzyskich, które tam utrzymywano i odczucia związane z zajmowaną pozycją społeczną. Wyraża to również obraz społeczeństwa niemieckiego w świadomości respondentów.

Tabela 27. Typologia społeczna reemigrantów na Górny Śląsk

Typ	Sytuacja społeczna	Losy, drogi życiowe, kariery zawodowe
I	małżeństwo z dziećmi	Wyjazd z rodziną (żona, dzieci). Pobyt w obozie (trzy dni), brak znajomości języka, trudności z uzyskaniem pracy, z załatwieniem spraw w urzędach, rozczarowanie i zniecierpliwienie, chęć powrotu do kraju, brak pomocy rodziny, przypadek sprawił, że uzyskano pomoc od obcych ludzi. Sytuacja mieszkaniowa i materialna -mieszkanie przydzielone od miasta, zasilek, miasto płaciło za czynsz. Role zawodowe i praca - bezrobotny, później pomocnik cieśli, żona również pracowała. Konieczność samodzielnej nauki języka niemieckiego.
Ia	<i>małżeństwo z dziećmi</i>	Wyjazd razem, pomoc krewnych w uzyskaniu pracy i mieszkania (parasol rodzinny opiekuńczy), Role zawodowe - praca fizyczna w fabryce kabli, żona nie pracowała, dzieci chodziły do szkoły, utrata pracy.
Ib	<i>małżeństwo z dziećmi</i>	Wyjazd na stałe zgodnie z prawem, pobyt w dwu obozach przejściowych, kurs językowy. Sytuacja mieszkaniowa i materialna - otrzymanie trzy pokojowego mieszkania. Role zawodowe - szklarz, żona nie pracowała, dzieci chodziły do szkoły.
II	małżeństwo z dorosłymi dziećmi	Wyjazd małżeństwa z zięciem. Obóz przejściowy we Friedlandzie, obóz przejściowy Una Massen, obóz przejściowy w Erkelend (klasztor). Sytuacja mieszkaniowa i materialna -nigdy nie mieli własnego mieszkania, zasilek dla bezrobotnych. Role zawodowe: bezrobotna, praca w fabryce, praca sprzątaczką w szpitalu, mąż nie pracował.

Typ	Sytuacja społeczna	Losy, drogi życiowe, kariery zawodowe
III	małżeństwo bezdzietne	Wyjazd razem, pomoc krewnych w załatwianiu spraw, pobyt w obozie, nauka w szkole. Sytuacja mieszkaniowa i materialna - otrzymanie mieszkania w Augsburgu, potem przeprowadzka do Burgau; mieszkanie, potem dom, po niepowodzeniach materialnych, otrzymanie mieszkania. Role zawodowe mąż posiadał warsztat samochodowy, żona prowadziła sprawy biurowe, likwidacja warsztatu (plajta), praca u prywatnego mechanika, kolejna praca w fabryce; mąż pomocnik mechanika, żona w biurze, w księgowości.
IV	niezameężna kobieta z rodziną	Wyjazd starszego brata, potem matki, następnie respondentki. Pomoc krewnych w zdobyciu mieszkania, potem musieli sobie radzić sami, kurs językowy. Sytuacja mieszkaniowa i materialna - mieszkanie przydzielone przez urząd socjalny wspólnie z rodzeństwem, potem mieszkanie wynajmowane od osoby prywatnej wspólnie z rodzeństwem, po wyjściu za mąż mieszkanie własne. Role zawodowe - nauka w szkole prywatnej (studium ekonomiczne), kurs języka, nigdy nie pracowała zawodowo.
V	kobieta niezameężna	Wyjazd do narzeczonego na pobyt czasowy, który systematycznie, przedłużano, chodziła na naukę języka niemieckiego raz w tygodniu do "Caritasu", kursy dla cudzoziemców jej nie przysługiwały. Sytuacja mieszkaniowa i materialna - obozy przejściowe męża, potem wynajęte mieszkanie w wili, potem wynajęte mieszkanie w bloku, Role zawodowe - sprzątaczką, pomoc starszym osobom, praca w charakterze tłumacza w Caritasie, opieka nad staruszką.
VI	mężczyzna, żona pozostała w kraju	Wyjazd, pomoc krewnych w uzyskaniu pracy na budowie. Sytuacja mieszkaniowa - początkowo u rodziny, potem kawalerka, następnie wynajmowane mieszkanie, Rola zawodowa - monter kotłowy.
VII	osoba samotna, mężczyzna	Pozostanie w Austrii, parę miesięcy w Szwajcarii, po roku przyjazd do Niemiec. Pomoc drużyny piłkarskiej z Bonn przy załatwieniu mieszkania i pracy. Brak znajomości języka, konieczność nauki (samodzielnie). Sytuacja mieszkaniowa i materialna - małe mieszkanie, przeprowadzka do większego, ogólna poprawa statusu materialnego. Role zawodowe i praca - praca lakiernika i blacharza w serwisie "Mazda", później trening; zmiana roli zawodowej podjęcie posady urzędnika państwowego w urzędzie ds. sportowych. Ciągła konieczność łączenia pracy zawodowej z karierą sportową, inaczej niż w Polsce.
VIII	kobieta mężatka	Wyjazd na stałe do ojca (mąż został w Polsce), nauka języka. Sytuacja materialna i mieszkaniowa - początkowo mieszkała u ojca, potem wynajęte mieszkanie (kawalerka).

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Awans zawodowy był możliwy praktycznie tylko poprzez podwyższenie zarobków, bowiem awans formalny był związany z czasem pracy na danym stanowisku oraz przede wszystkim z doksztalcaniem - *“Finansowo awansowałem, było tych kilka podwyżek płacowych, natomiast znacznie trudniej jest tam awansować formalnie, ze zwykłego pracownika na brygadzystę, czy na mistrza działowego, to właściwie za krótko tam byłem, żeby coś takiego osiągnąć. Trzeba tam pracować z 10 lat, żeby przeskoczyć tam jeden stopień, ale to nie ma żadnego związku z tym, że akurat ja przyjechałem z Polski, że byłem tym powiedzmy Niemcem z Polski, ale powiedzmy wychodząc od tego najniższego pracownika, trudno jest awansować. Chyba, że jest się robotnikiem, który tam studiuje i wtedy ten awans istnieje, ale akurat w przypadku, kiedy się jest tylko pracownikiem, nawet jeśli się dobrze robi tę robotę..., natomiast awans taki prawdziwy awans powiedzmy w hierarchii przedsiębiorstwa, właściwie jest niemożliwy[...], ale to jest trudne również dla Niemców”*.

Tabela 28. Stopień zaspokojenia potrzeb w kraju osiedlenia (Niemcy)

Potrzeby	Stopień zaspokojenia potrzeb w kraju osiedlenia	Liczba
1. potrzeby fizjologiczne	całkowicie zaspokojone	9
2. potrzeby bezpieczeństwa	częściowo zaspokojone	3
3. potrzeby przynależności	całkowicie niezaspokojone	9
4. potrzeby uznania	całkowicie niezaspokojone	9
5. potrzeby samorealizacji	całkowicie niezaspokojone	9

Źródło: Oprac. T. Sołdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

7.7. Społeczeństwo niemieckie w świadomości reemigrantów

Społeczeństwo niemieckie w świadomości respondentów jest społeczeństwem raczej zróżnicowanym. Respondenci dostrzegali zarówno cechy pozytywne (tolerancję, większą uprzejmość i sprawność w załatwianiu spraw, chęć pomocy) jak i zamknięcie i niechęć do emigrantów.

Emigranci Ślązacy utrzymują kontakt w swojej grupie, korzystają z tych instytucji z których muszą (banki, urząd pracy). W przypadku kłopotów ze zdrowiem korzysta się z pomocy lekarza polskojęzycznego. Brak jest kontaktów towarzyskich z Niemcami i nie korzysta się również z instytucji kulturalnych typu: teatr, muzeum, kino i filharmonia, podobnie zresztą jak i w Polsce. Popularne są natomiast festyny. Ponadto wycieczki. Czas wolny to telewizja, wideo i radio. O tym mówi następująca wypowiedź: --- *“To znaczy być może akurat Niemcy nie są tacy skłonni do zbyt częstego zapraszania. Parę razy byłem u kolegi i jego rodziny”*.

Podobne odczucia dystansu społecznego, a nawet niechęci Niemców do emigrantów wyraża następująca wypowiedź -- *“Niechęć była, a jak tam poszli tam gdzieś do jakiegoś biura, czy coś, to jak tam siedzieli i czekali to tylko: po coście przyjechali po niemiecku” - Spaetaussiedlery ach wozu sind? Zu Hause sitzen. Habt ihr eure Hause, da? Sitzt zu Hause. Was wollt ihr hier?”*

Najczęściej jednak ocena Niemców urzędników jest relatywizowana i wskazuje, że urzędnicy byli różni i można było spotkać również uprzejmych Niemców.

Oto inna wypowiedź na ten temat:

---”Wśród Niemców gorzej wykształconych, na pograniczu szkoły podstawowej, tudzież zawodowej, to ta antypatia, a czasem wręcz nienawiść do cudzoziemców była bardzo duża. Natomiast wśród Niemców bardziej wykształconych, na poziomie, nie odczuwało się tej antypatii, albo nie dawali tego po sobie poznać.”

---”Dla Niemców to było w ogóle nie zrozumiałe na przykład na jakiej zasadzie my dostajemy niemieckie papiery. Dla Niemców było ciekawą rzeczą, że ktoś, kto w ogóle nie umie posługiwać się językiem niemieckim, posługuje się takim samym dokumentem jak oni.”

Niemcy również nie różnicowali Polaków ze Śląska i Polaków z innych regionów -- “dla nich Polak, to jest Polak”.

Istotnym dla obrazu stosunków w gronie emigrantów może być fakt uzurpowania sobie przez Ślązaków prawa do niemieckiego obywatelstwa --- “Ślązacy na ogół uważali, że tylko Ślązacy, że tylko oni mogą być tutaj postrzegani jako spóźnieni przesiedleńcy i że tylko oni mają prawo do uzyskania pewnych przywilejów z tego tytułu”

7.8. Motywacje powrotu do Polski

Z treści wywiadów wynika, że motywacje powrotu do Polski były z jednej strony związane ze stanem niezaspokojenia pewnych potrzeb u respondentów, a co się z tym wiąże również z ich sytuacją społeczną w społeczeństwie niemieckim. Jeśli odwołamy się do klasyfikacji przyczyn i ich charakterystyki zamieszczonej w tab. 9, to będziemy mogli wskazać na pewne związki przyczyn i ich usytuowanie na poziomie grupowym makro- i mikrospołecznym. Otrzymamy wówczas rozeznanie, które przyczyny wystąpiły w naszej próbie i jak często.

Tabela 29 Przyczyny przyjazdu respondentów do Polski (na Górny Śląsk)

	Przyczyny pochodne od kraju pochodzenia		Przyczyny pochodne od kraju osiedlenia	
	poziom grupowy			
	makro	mikro	makro	mikro
Związane z migracją	xx (1)	xx (5)	x (3)	xx (7)
Nie związane z migracją	----(2)	xx xxx (6)	---- (4)	xx (8)

Uwaga: znak x oznacza, że pojawił się określony motyw, cyfra arabska oznacza rodzaj motywu.

Źródło: Oprac. T. Słodra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Motywy powrotu do Polski zostały wyrażone w następujących sformułowaniach:

--- *"Wie Pani, dlaczego się zdecydowałem się na powrót do Polski, z tego względu, że człowiek przyjeżdżając tutaj pewne już zmiany zaczął (YYY) dostrzegać, w ogóle w gospodarce, w ogóle zmiany i po prostu dlatego, człowiek ma tam już, kariera sportowa przede wszystkim dobiegała do końca i też ja dopiero 2 lata temu skończyłem karierę, mając 30, 30 lat i postanowiłem po prostu po zakończeniu (YYY) kariery tak czy tak, to już było wcześniejsze postanowienie, wrócić do Polski i żyć po prostu w Polsce i nie czuć się jakoś tam obcy, bo wiadomo, że człowiek inaczej w Polsce żyje, inaczej to wszystko odbiera, aniżeli tam".*

--- *"Ja się zdecydowałam na powrót do Polski w roku 1990, jak sytuacja w Polsce się na tyle zmieniła[...]. Następnie, względy rodzinne. To znaczy konkretnie, mój mąż chciał abym wróciła z powrotem do Polski abyśmy jeszcze raz podjęli próbę, że tak powiem zejścia się. Ale jednak ciągle w świadomości mojej mimo wszystko była to obawa o dalsze losy moje w Niemczech. Znalezienie się mojej osoby zarówno w środowisku społecznym jak i w ogóle jako kobiety".*

--- *"Jeżeli chodzi o sytuację polityczną czy moją własną jakąś tam finansową czy rodzinną, to nie miało to żadnego wpływu. Po prostu widzę, że tutaj, w Polsce czuję się lepiej, czuję się u siebie i mam tutaj tych prawdziwych przyjaciół i rodzinę, i dlatego chciałabym tutaj mieszkać, a cała ta reszta po prostu nie ma w tym momencie znaczenia".*

--- *"Żona była tego samego zdania, bo wiedziała że my w Polsce jesteśmy panami, bardziej stoimy na nogach. Mamy większy szacunek".*

--- *"Nasz powrót jest związany w pewnej części z tym, że żona była zawsze przeciwna naszemu wyjazdowi".*

--- *"Nie, mąż z tego powodu pojechał, że tam nie dostał tej renty, nie miał pieniędzy".*

--- *"Decyzja tego powrotu została powzięta w 1993. Dostyc krótki okres minął od czasu podjęcia decyzji do jej realizacji, to było tylko trzy miesiące, była uwarunkowana przede wszystkim względami rodzinnymi, to znaczy - po prostu to było: albo dojdzie do rozkładu rodziny, albo zdecydujemy, że podejmiemy jakieś inne kroki."*

--- *"Staralam się o rozwód [...] ...siostra przyjechała do Niemiec i została i potem mnie jeszcze walcowała, że mam tutaj z powrotem wracać, a ja wiedziałam [...] I też odczułam, że coś jeszcze nie tak i u niego odczułam, że coś tu nie gra."*

--- *"Proszę Pana już miałem tak jak wspomniałem za dużo załatwiania tego biegania. Ostatecznie nikomu ani ojca ani matki nie zabiłem prawda żebym za to miał można powiedzieć zdrowie stracić i nerwy mi miały wysiąść. Praktycznie to była nerwówka. [...] Już miałem dość. [...] Tak inne przepisy powychodziły a że była demokracja w Polsce więc tak się stało. I jeśli chcesz sobie załatwić pochodzenie to załatwiasz w Polsce".*

--- *"To znaczy (yyy) w moim przypadku to nie było, to nie był zbyt długi okres czasu, ja (yyy) rozmawiając po prostu z członkami rodziny w domu i potem, jak już miałem pewny obraz, że raczej nie bardzo widzę się tam (yyy) w tym kraju, zwłaszcza żona (yyy), która ze względu na, powiedzmy, na swój zawód musiałaby bardzo dużo robić różnych kursów, przeszkoleń, no to doszedłem do wniosku, że jeżeli nie chcę powiedzieć żyć, że tak powiem w jakiejś takiej separacji, a dla dobra rodziny postanowiłem jednak (yyy), powiedzmy, wrócić".*

Analiza przedstawionych motywacji wskazuje, że jeśli zastosujemy inną klasyfikację motywów, to większość mieści się pod pojęciem motywów osobistych i rodzinnych, chociaż w decyzji o powrocie nie bez znaczenia są bariery psychospołeczne (respondenta lub współmałżonka) związane z adaptacją w obcym dla siebie społeczeństwie, wzmacniane nieznajomością języka i odczuciami niechęci, przynajmniej ze strony części społeczeństwa niemieckiego. W jednym wypadku najistotniejszego znaczenia nabierają bariery prawne, w jednym nieuzyskanie świadczeń emerytalnych przez męża, przy jednoczesnym zaklasyfikowaniu go jako niezdolnego do pracy. Trudno ocenić rolę przy podejmowaniu decyzji o powrocie możliwość posiadania w Polsce podwójnego obywatelstwa. Respondenci o tym raczej nie wspominają otwarcie, niemniej jednak na

podstawie całości wypowiedzi można wnioskować, że ma to swoje znaczenie, niezależnie od sytuacji w Polsce.

Problem dzieci i ich przyszłości raczej nie pojawia się w motywach reemigracyjnych. Pojawiał się jako motyw migracji, szczególnie mocne uzasadnienie podjęcia decyzji o wyjeździe do Niemiec.

7.9. Sytuacja społeczna respondenta i jego rodziny po powrocie do Polski

Sytuacja społeczna respondentów po powrocie do Polski jest zróżnicowana przede wszystkim ze względu na rodzaj i miejsce pracy. Większość wykorzystuje środki finansowe zaoszczędzone w Niemczech do otwarcia własnej firmy lub sklepu, chociaż spośród nich naprawdę dobrej sytuacji materialnej była tylko jedna respondentka - właścicielka sieci sklepów, która mogłaby wycofać się z prowadzenia interesów i żyć z odsetek od kapitału. Pozostali prowadzą swoje firmy z różnym skutkiem. Niemal wszyscy (jeden wyjątek) powiększyli swoje zasoby materialne i pozycję majątkową.

Wśród tych, którzy nie podjęli pracy zawodowej są emeryci, którzy uzyskali rentę w Polsce i w Niemczech, osoba, którą nadal utrzymuje mąż przebywający w Niemczech oraz osoba, która powróciła do Polski bez żadnych świadczeń niemieckich. Nie ma środków do życia również w Polsce i utrzymuje się z dotacji siostry, która przebywa w Niemczech na stałe. Jest to też jedyny przypadek, w którym emigracja na stałe do Niemiec zakończyła się całkowitym niepowodzeniem zarówno w wymiarze osobistym (rozwód, niepowodzenie w innym związku), jak i materialnym (utrata wszystkiego czego się dorobiła w Niemczech, brak świadczeń ze strony niemieckiej i polskiej). Opisaną sytuację zawodową respondentów obrazuje tab. 30.

Tabela 30. Miejsce pracy po powrocie do Polski

	Praca zawodowa po powrocie do Polski	Liczba
1.	Nie podjął pracy zawodowej po powrocie do Polski	4
2.	Podjął pracę po powrocie do Polski	
	a/ zakład państwowy	0
	b/ zakład prywatny	0
3	Założył własną firmę	6

Źródło: Oprac. T. Soldra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Reemigracja do Polski nie jest powrotem na dawne miejsce w strukturze społecznej, chociaż najczęściej jest powrotem do dawnego miejsca zamieszkania. Ewentualne problemy z ponowną adaptacją do społeczności lokalnych łagodzi pomoc rodziny. Problem trudności z ponowną adaptacją do społeczeństwa polskiego nie wystąpił zbyt wyraźnie. Z niejasnych dosyć wypowiedzi możemy domniemywać, że takie problemy występują, chociaż przede wszystkim trzeba sobie radzić ze zdziwieniem krewnych i znajomych, że taka decyzja została podjęta.

Jedna osoba wyraziła w związku z tym zagadnieniem następujący postulat - *“Chciałam powiedzieć, że należałoby szerzej poruszać ten problem powrotów do Polaków, że*

należy im to ułatwiać, trzeba by zająć się tymi ludźmi, bo czują się tu zagubieni i obco. Może nie obco, ale zagubieni. Trudno sobie poradzić z tą zmianą, wejściem w to codzienne życie i trudno sobie poradzić z dziećmi, które wracają z nami, są wyrwane ze swego, dla nich takiego prawdziwego środowiska. I może po prostu trzeba by szerzej o tym mówić i może w końcu trzeba by było zburzyć ten mit, tej zagranicy, że tam jest naprawdę tak świetnie, bo ważne jest, żeby być u siebie, wśród ludzi, którzy dla nas są serdeczni i którzy nas znają po prostu od zawsze”.

8. Typologia postaw reemigracyjnych

Typologia postaw reemigracyjnych może być przeprowadzona ze względu na kilka wskaźników. Wydaje się jednak, że na podstawie przedstawionego tu materiału empirycznego należy wykorzystać te propozycje teoretyczne, które prezentuje literatura socjologiczna.

Taką sugestią typologii powrotów przedstawiono poniżej (tab. 21), odnosząc ją do pewnych propozycji z literatury socjologicznej, o których wspomniano w części 6.2.

Tabela 31. Typologia powrotów na Górny Śląsk

	Typy powrotów	Liczba
1.	upadek	5
2.	konserwatywny	1
3.	innowacyjny	3
4.	emerytalny	1

Źródło: Oprac. T. Sółdra-Gwiżdż, na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez PIN Instytut Śląski w 1996 r.

Co oznacza taka klasyfikacja? “Reemigracja upadku” oznacza przede wszystkim nieumiejętność adaptacji do społeczeństwa niemieckiego i brak powodzenia w obcym środowisku. Ten rodzaj reemigracji dotyczył połowy naszych respondentów. “Reemigrant innowacyjny” nie znalazł z kolei w niemieckim społeczeństwie możliwości realizacji własnych ambicji i aspiracji życiowych. Takie sytuacje była udziałem większości respondentów (wszystkich oprócz 2 osób). Powód powrotu wskazujący na reemigrację konserwatywną ma miejsce wówczas, kiedy po uzyskaniu zamierzonego celu (kariera sportowa, pomoc dzieciom) dobrowolnie wraca się do kraju (tak postąpiły 2 osoby wśród respondentów). Problematiczna jest w naszej próbie reemigracja emerytalna, bowiem emeryci, którzy powrócili do własnego domu z ewentualnym zamiarem spędzenia dalszego życia w swojej miejscowości zamierzają ponownie wyjechać.

Inne typologie nie wydają się być uzasadnione, bowiem próba jest mało zróżnicowana ze względu na inne istotne cechy społeczne. W analizowanej próbie 9 respondentów posiadało obywatelstwo niemieckie uzyskane w Niemczech. Nie mamy szczegółowych danych jak zostali zaklasyfikowani przez władze niemieckie pod względem prawnym. Jedna osoba miała kłopoty z uzyskaniem niemieckiego obywatelstwa, co było bezpośrednią przyczyną reemigracji do Polski. Wszyscy byli emigrantami z lat osiemdziesiątych, jedna osoba z końca lat siedemdziesiątych. Wszyscy byli w wieku czynnych zawodowo. Nikt nie posiadał dokumentów wypędzonego. Nikt nie mieścił się w kategorii “ekspert, nauczyciel, student, businessman”. Taka cecha jak “rozczarowanie pobyt w Niemczech” nie znalazło odzwierciedlenia w wywiadach. Żaden z respondentów nie wyraził “rozczarowania”, a

jedynie wskazał na swoje osobiste kłopoty z asymilacją do społeczeństwa niemieckiego. Wszyscy byli zadowoleni, że kiedyś podjęli decyzję o emigracji. Pobyt za granicą poszerzył ich wiedzę, i przyniósł wymierne korzyści ekonomiczne. Dwóch respondentów natomiast żałowało, że wróciło do Polski, przy czym jedna rodzina wybierała się do Niemiec ponownie.

9. Migracje powrotne jako zjawisko socjologiczne

Analizując pewne zjawiska zachodzące w społecznej rzeczywistości często określamy je mianem zjawisk społecznych lub kwestii społecznych. Migracje powrotne można niewątpliwie zaliczyć do zjawisk społecznych, ale czy stanowią one zjawisko socjologiczne, czyli taki typ faktów społecznych, które wynikają z grupowej struktury społeczeństwa? Wydaje się, że tak właśnie jest.

Po pierwsze, na Górnym Śląsku zjawisko migracji do Niemiec “na stałe” dotyczyło i dotyczy przede wszystkim tylko części społeczności regionalnej - Ślązaków, inaczej autochtonów lub jeszcze inaczej ludności rodzimej. Po drugie, zjawisko migracji i reemigracji na tym obszarze ma swoje uwarunkowania historyczne - jak to ujęła M. Grygierczyk - *“ludzie stąd wyjeżdżali, wyjeżdżają i będą wyjeżdżać”* (Grygierczyk 1997; s. 43). A jeśli wyjeżdżali i będą wyjeżdżać, to niektórzy (pewna część migrującej populacji) będą powracać, co ilustrują przeprowadzone badania empiryczne. Przyczyny owych powrotów, oprócz ściśle osobistych powodów, mają jednak generalnie to samo podłoże, wynikające ze struktury grupowej społeczeństwa niemieckiego, a zatem z miejsca w strukturze społecznej, które zmuszeni byli zająć śląscy emigranci. Nie da się ukryć, że były to peryferyjne pozycje społeczne, często odbiegające od kompetencji zawodowych emigrantów. Żaden z reemigrantów, z którymi nagrano rozmowy nie zajął satysfakcjonującej go pozycji w społeczności kraju do którego przyjechał. Uzupełnieniem powodów powrotu były problemy ich samych lub ich współmałżonków z asymilacją do społeczeństwa niemieckiego, przede wszystkim z powodu braku językowych kompetencji.

Odnosząc biorącą udział w badaniach kategorię reemigrantów do klasyfikacji zamieszczonej w tabeli 8 obrazującej rodzaj emigracji przy uwzględnieniu dwu typologii intencjonalnie stała/powrotna oraz dobrowolna/przymusowa, możemy wnosić na podstawie badań, iż była to przynajmniej w zamierzeniu emigracja dobrowolna, intencjonalnie stała, nastawiona na osiedlenie w Niemczech. Wątpliwości może budzić jedynie jedna rodzina wyjeżdżających, których celem była pomoc swoim dzieciom w załatwieniu niemieckiego obywatelstwa - *“Nie, ja myśmy mieli nadzieję, że znów wrócimy[...], Bo ten dom stał pusty trochę”*.

Powszechnie obserwuje się również zjawisko korzystania z “dobrodziejstw” podwójnego obywatelstwa, czyli pobierania świadczeń społecznych (głównie zasiłku dla bezrobotnych) w obu państwach. Ten problem znalazł odzwierciedlenie w dwu wywiadach:

---*“Korzystałem przez jakiś czas z zasiłku, ale teraz zasiłek się skończył i teraz mam zasiłek socjalny, nie bezrobotny, ale zasiłek socjalny. Znaczący bezpośrednio po powrocie, ale to też jest takie właściwie żebranie o zasiłek socjalny[...], nie czuję się z tym dobrze, ale w połączeniu z tym co zarabiam teraz aktualnie w Polsce, zasiłek, który co tu [...] jasno mówić, który się tam wycyganiania[...]. Na tym to polega w związku z tym, że się jest nadal obywatelem niemieckim i jest się obywatelem polskim i się pracuje w Polsce to nadal bierze się zasiłek dla bezrobotnych w Niemczech [...]”*.

---*“No, ale moje lata miałam i dostałam tu emeryturę, a resztę dopłaca strona niemiecka[...]. A może się jeszcze zdecydujemy znów jechać z powrotem. No my mamy papiery. Nam nic nie zabrania. Jak mąż odjeżdżał to jeszcze jemu zabrali Vertriebeneausweis i Personalausweis[...] A mnie już nic nie [...]. Chcemy jechać do Niemiec na święta, no i zobaczymy co tam będzie. Jak się tam sytuacja dobrze zrobi to zostaniemy. Pojedziemy”*.

Eksperci, z którymi w trakcie badań prowadzono rozmowy, zwracali również uwagę, że do Polski oprócz tych, którzy mają osobiste powody powrotu (ale tak naprawdę ich liczba

jest niewielka) wracają ci z emigrantów, którzy mają kłopoty z prawem w Niemczech. To znaczy zaciągnęli kredyty, próbowali prowadzić niezbyt legalne interesy na małą skalę i po prostu uciekają przed konsekwencjami swoich czynów.

Uwagi wymaga również pewna kategoria osób, które klasyfikuje się jako reemigrantów, a którzy tak naprawdę nigdy nie wyemigrowali. Wyjechali do Niemiec, mieszkali tam nawet kilka lat, ale tylko po to, by uzyskać pewne świadczenia ze strony państwa niemieckiego. Po załatwieniu swych spraw wrócili do Polski, mieszkają nadal w swoich domach, i co jakiś czas jeżdżą do Niemiec, bowiem tam mają drugie mieszkanie, potwierdzając swe prawa do niemieckich świadczeń.

Na podstawie przeprowadzonych badań niewiele można powiedzieć o natężeniu zjawiska reemigracji. Z rozmów z lokalnymi ekspertami (ksiądz, kierownik Biura Ewidencji Ludności w gminie, sołtys, nauczyciele, dyrektor szkoły, pracownik Biura Ewidencji Ludności) wynika, że zjawisko powrotów "na stałe", czyli z zamiarem podjęcia ról zawodowych w społeczeństwie polskim jest zjawiskiem marginalnym. Eksperti twierdzą, że przyjeżdża się po to by odzyskać polskie obywatelstwo, na nowo zameldować się w dawnym miejscu zamieszkania, dbać o dom, korzystać z domu lub mieszkania podczas wakacji, urlopów lub świąt, ale pracować w Niemczech. Duże znaczenie mają sprawy majątkowe. Eksperti określają tę grupę reemigrantów jako wyczekujących, że "coś" się zmieni w przyszłości.

10. Wnioski¹¹

W referowanym badaniu okazało się, że wszyscy respondenci praktycznie należą do jednej tylko z wydzielonych *a priori* grup typologicznych (typ 2 w tab. 4). Ten rodzaj powrotów scharakteryzowano następująco: Były emigrant z lat 70. i 80. (*Spätaussiedler*) - zwykle podwójne obywatelstwo - wiek produkcyjny - związki rodzinne na Śląsku - rozczarowanie pobytem w Niemczech (brak pracy) - stosunkowo słaba sytuacja finansowa - praca w Polsce (brak pracy). Spośród osób badanych aż 8 to osoby miejscowego pochodzenia (Ślązacy), w tym 4 twierdzą, że są Niemcami. Pozostałe 2 należą do grupy napływowej, aczkolwiek przyznają się również do pewnych związków z Niemcami. Motywy wyjazdu wszystkich były w większym lub mniejszym stopniu - ekonomiczne, dotyczyły bezpośrednio emigrujących lub chodziło o poprawę sytuacji dzieci. Wyjazd do Niemiec następował w okresie drugiej połowy lat 70. i w latach 80., gdy przesiliły się liczne fale emigrujących z Górnego Śląska do Niemiec ze względów etnicznych bądź społecznych (m. in. brak akceptacji państwowości polskiej, kontestacja socjalizmu i jego zasad, trudności w procesach integracyjnych, prześladowania itd.). W tym czasie coraz większego znaczenia nabierać zaczęły względy ekonomiczne oraz świadomość znacznie lepszych warunków życia w Niemczech. Przynajmniej częściowo, ekonomiczne podłoże wyjazdu do Niemiec, przy wyrównywaniu się - przynajmniej jeśli chodzi o zewnętrzne atrybuty warunków życia - poziomów egzystencji ułatwia podjęcie decyzji reemigracyjnej. Decyzja o powrocie do Polski - na Górny Śląsk - podejmowana była w większości wypadków w związku z niepowodzeniem przynajmniej części pierwotnych planów powiązanych z wyjazdem. Bardziej szczegółowo kwestię tą rozważono w socjologicznej części raportu.

Praktycznie wszyscy respondenci, do których dotarto w badaniu etnosondażowym, wykazują cechy powyższej charakterystyki. Można więc sądzić, że powracający z Niemiec na Górny Śląsk w większym lub mniejszym stopniu odpowiadają temu ogólniejszemu opisowi.

Migranci ze Śląska do Niemiec cechują się też przenoszeniem małej ruchliwości w skali lokalnej i regionalnej (nie zmieniają prawie w ogóle miejsca zamieszkania w Polsce) do kraju przybycia jak i powrót do miejsca emigracji lub w jego pobliże. W Niemczech badani

¹¹ Opracowanie: K. Heffner i T. Soldra-Gwizdz.

reemigranci obracali się w niewielkiej odległości od miejscowości, do której przyjechali (tylko 1 osoba, nim trafiła do docelowego miasta kilkakrotnie zmieniała miejsce zamieszkania), często w pobliżu obozu przejściowego, do którego trafiali po przyjeździe do Niemiec. Na tę cechę mieszkańców Górnego Śląska zwracano już uwagę w niektórych publikacjach (zob. np. Rauziński 1991; Heffner 1994). Jakkolwiek 4 osoby powróciły do innej miejscowości od tej, z której wyjechały z Polski (Katowice/Tarnowskie Góry; Opole/Izbicko; Strzelce Opolskie/ Wysoka k. Strzelc Opolskich; Komprachcice/Chmielowice k. Opola) to wszystkie te powroty zamknęły się po pierwsze wewnątrz województw, a w tym 3 - w zasięgu lokalnym.

Jakkolwiek liczba osób, które wyemigrowały się do Niemiec w latach 70. i 80. jest znaczna, to nie należy sądzić, że powracających na Górny Śląsk będzie w przyszłości znacznie więcej. Grupa ta bowiem rysuje się jako ci, którym nie w pełni - bądź wcale nie udało się osiągnąć celu emigracji. Charakterystyczne jest też zatrzymanie przez migrantów drugiego obywatelstwa, które umożliwia korzystanie z dobrodziejstw państwa socjalnego i wykorzystywanie luk na niemieckim rynku pracy przy realizacji celów życiowych bez migracji stałej. Niewątpliwie jest to czynnik ułatwiający podjęcie decyzji o powrocie, szczególnie jeśli ekonomiczne korzyści z pobytu na terenie Niemiec można efektywnie konsumować na Górnym Śląsku.

Uwarunkowania zaistniałej sytuacji są wielorakie. Badania socjologiczne prowadzone od kilku lat w Instytucie Śląskim w Opolu wskazują na pewne specyficzne kwestie stanowiące o odrębności procesów migracyjnych na Śląsku w porównaniu z innymi regionami Polski. Istotne są tu uwarunkowania historyczne. Dotyczą one zagadnień tożsamości ludności śląskiej. Ludność tu zamieszkała (Ślązacy) posiada wszelkie cechy charakterystyczne dla grupy pogranicza kulturowego i etnicznego. Obszar ten bowiem w sensie socjologicznym podlegał krzyżującym się wpływom kulturowym, co najmniej dwu narodów we wszystkich sferach życia społecznego. W związku z tym u Ślązaków wykształciło się przede wszystkim poczucie więzi regionalnej o obyczajowym charakterze, jakkolwiek byli również tacy, którzy wybierali tożsamość narodową polską lub niemiecką. Badania socjologiczne wskazują, że mimo przesunięcia granicy państwowej Śląsk Opolski pozostał nadal terenem pogranicza w sensie etnicznym i kulturowym, a ludność nadal posiada charakterystyczną świadomość etniczną cechującą się zmiennością postaw narodowych, bądź indyferentyzmem w sprawach narodowych. Tożsamość narodowa nie ma znamion ideologicznych, a wiąże się przede wszystkim z pragmatyzmem życiowym - "*Ubi bene ibi patria*".

Taka sytuacja społeczna stanowi istotne tło migracji zagranicznych. Wzmocnieniem tendencji migracyjnych jest struktura wykształcenia Ślązaków. W tej grupie społeczności górnośląskiej przeważa wykształcenie zawodowe, a jego wybór jest często motywowany rynkiem pracy w Niemczech, bowiem daje on możliwości wyższych zarobków w Niemczech niż w Polsce. Innym czynnikiem wypychającym, który wskazywały badania empiryczne była postępująca dekapitalizacja wsi i degradacja środowiska naturalnego spowodowana kolonialną gospodarką państwową. Nie doszło do odtworzenia poziomu infrastruktury społecznej i technicznej wsi z czasów przed II wojną światową, co spowodowało systematyczne pogarszanie się warunków życia. Konfrontacja warunków i wzorów życia istniejących w Niemczech i z perspektywami, a raczej ich brakiem w PRL spowodowała exodus, szczególnie ludzi młodych (*Soldra-Gwizdź 1992*).

Zmiana społeczna zapoczątkowana w 1989 roku, przemiany gospodarcze, powstanie instytucji społecznych reprezentujących interesy ludności śląskiej (instytucjonalny wyraz mniejszości niemieckiej, powstanie śląskich organizacji) stanowiło klimat sprzyjający podejmowaniu decyzji o powrocie i wzmacniający proces decyzji w przypadku wystąpienia motywów osobistych (sytuacje rodzinne). Sprzyjały temu również możliwości posiadania podwójnego obywatelstwa, co umożliwia korzystanie ze świadczeń społecznych w obu krajach oraz stanowi niejako "bilet powrotny do niemieckiego raju".

Nieumiejętność asymilacji w społeczeństwie niemieckim i brak możliwości podjęcia satysfakcjonujących ról zawodowych czyli usytuowanie emigrantów na peryferyjnych pozycjach w niemieckim społeczeństwie, były ważnymi czynnikami społecznymi w kraju osiedlenia (w Niemczech) sprzyjającymi reemigracji.

Na podstawie analizowanego materiału trudno jest wnioskować czy respondenci są reemigrantami na stałe, bowiem niektórzy z nich nadal myślą o ponownym wyjeździe, a ich dzieci jeśli nie pozostały w Niemczech, to często wiążą z nimi swoje przyszłe życie jako krajem zamierzonego osiedlenia.

Badania, których wyniki zostały tu przedstawione, w pewnym stopniu potwierdziły utrzymywanie się tradycyjnych kierunków migracji ze Śląska do Niemiec - większość wyjeżdżających na stałe udawała się do Północnej Nadrenii-Westfalii, często do zagłębia Ruhry. Świadczy to o istnieniu silnych związków społecznych, rodzinnych i ekonomicznych między Górnym Śląskiem a niektórymi regionami Niemiec. Powiązania te są katalizatorem dwukierunkowych ruchów migracyjnych pomiędzy nimi.

Bibliografia

M. Błasiak - Waclawik, W. Błasiak, T. Nawrocki, Górny Śląsk. Szczególny przypadek kulturowy, "Rozwój regionalny. Rozwój lokalny. Samorząd Terytorialny" 30, Uniwersytet Warszawski, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa 1990.

Dilemmas of Regionalism and the Region of Dilemmas. The Case of Upper Silesia. M. S. Szczepański (ed), Uniwersytet Śląski, Katowice 1993.

M. Grygierczyk, Migracje zagraniczne do Niemiec w świadomości potocznej i doświadczeniu własnym mieszkańców gminy Dobrzeń Wielki. "Śląsk Opolski", Opole 1997 nr 1, s. 43-48.

B. Hager, Probleme soziokultureller und gesellschaftlicher Integration junger Migranten dargestellt am Beispiel der oberschlesischen Übersiedler in der Bundesrepublik Deutschland, Forschungstelle Ostmitteleuropa, Dortmund 1991.

K. Heffner, Die regionale Entwicklung des Oppelner Schlesiens. (W:) Anerkannt als Minderheit. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen in Polen. H. van der Meulen (Hrsg.), Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1994, s. 179-200.

K. Heffner, Polacy w Niemczech - rozmieszczenie i liczebność, (w:) Polacy w Niemczech. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Mülheim/Ruhr w dniach 20-22 września 1995 r. pod red. M. Lisa, Stowarzyszenie "Wspólnota Polska" Oddział w Opolu, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1996, ss. 45-54.

K. Heffner, Imigracja w województwach: opolskim i katowickim [na Górnym Śląsku] na tle procesów migracji zagranicznych w latach dziewięćdziesiątych, Raport dla Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1966.

P. Jones, M. Wild, 1992, West Germany's 'third wave' of migration: the arrival of the Aussiedler, "Geoforum" Braunschweig 1992 T. 23, nr 1, s. 1-12.

K. Kaźmierska, O metodzie dokumentów biograficznych, "Kultura i Społeczeństwo", Warszawa 1990, nr 1.

M. Marody, Sens teoretyczny i sens empiryczny pojęcia postawy, Warszawa 1976.

Nowa emigracja zarobkowa i wyjazdy zarobkowe za granicę, pod red. W. Misiaka, Wrocław 1991.

Modele migracji, "Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej", Warszawa 1972 z. 3/4.

S. Nowak, Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, (w:) Teorie postaw, S. Nowak (red.), Warszawa 1973.

T. Paleczny, Idea powrotu wśród emigrantów polskich w Brazylii i Argentynie, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992.

R. Rauziński, 1991, Ludność na Śląsku 1945-1990, Wyższa Szkoła Inżynierska w Opolu, Studia i Monografie vol. 51, Opole 1991.

T. Sołdra-Gwiżdż, Społeczne uwarunkowania procesu wyludniania się wsi w woj. opolskim, Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980-1990-2000, (problemy regionalne rozwoju i sposoby ich rozwiązywania w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej. Projekt badawczy Nr 5 0281 9101), Warszawa 1992

J. Szacki, Historia myśli socjologicznej, Warszawa 1981.

J. Szczepański, Odmiany czasu teraźniejszego, Warszawa 1973.

M. S. Szczepański, Regionalizm górnośląski w społecznej świadomości, "Rozwój regionalny. Rozwój lokalny. Samorząd Terytorialny" nr 9(42), Uniwersytet Warszawski, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa 1993, s. 205-234.

W.I. Thomas i F. Znaniecki, Chłop polski w Europie i w Ameryce, t.1, Warszawa 1976.

Wybrane problemy przeobrażeń społecznych Górnego Śląska, Praca zbiorowa pod red. J. Sztumskiego i J. Wodza, PAN Oddział w Katowicach Komisja Filozofii i Socjologii, Wrocław-Warszawa 1985.

F. Znaniecki, Prawa psychologii społecznej, Warszawa 1991.